

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ - NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

№ 4

2017

**“BEYNƏLXALQ ORDU OYUNLARI-2017”
YARIŞLARINDAN ANLAR**

DAĞLIQ ƏRAZİDƏ MÜDAFİƏ VƏ HÜCUM DÖYÜŞLƏRİ ZAMANI ARTİLLERİYA BÖLMƏLƏRİNİN DÖYÜŞ TƏTBİQİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Polkovnik Zakir MÜFTİYEV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: atəşlə zərərvurma (AZV), atəşlə zərərvurmanın səviyyəsi, yarma sahəsi, atəşin aparılma metodları, həmlənin atəş hazırlığı.

Ключевые слова: огневое поражение, степень огневого поражения, участок прорыва, методы ведения огня, огневая подготовка атаки.

Keywords: fire damage, the extent of fire damage, breakout plot, firing techniques, fire training of attack.

Müdafiə döyüşünün istənilən şəraitində döyüşün uğuru onun səmərəli təşkilin, silah və döyüş texnikasının yetərli sayda olması və komandirlərin yaranmış taktiki vəziyyəti düzgün qiymətləndirib müvafiq qərar qəbul etməsindən asılıdır. Dağlıq ərazilərdə müdafiə döyüşlərinin uğurla aparılması, artilleriyanın hazırlığı və düzgün tətbiqi üçün nəzərə alınması vacib amillər bunlardır:

- düşmən hücumu üçün əlverişli istiqamətlərin bir-birindən ayrı olması;
- düşmənin əsas obyekt və hədəflərinin dağ və yüksəkliklərin arxa yamaclarında yerləşdiyinə görə müəyyənləşdirilməsi və onlara zərər vurulmasında yaranan çətinlik;
- düşmən cəbhəsinin genişliyi və dərinliyində optik, radiolokasiya və səs kəşfiyyatının aparılma çətinliyi;
- atəş mövqeləri üçün yararlı ərazilərin məhdudluğu;
- dağlıq ərazilərdə “ölü” (görünməyən) sahələrin (zonaların) çoxluğunun müdafiə üçün bütöv atəş sisteminin yaradılmasına yaratdığı çətinliklər;
- uçqun və çöküntülərin baş verməsi ehtimalının çoxluğu, ərazinin çox hissəsinin daş və çınqıllı olması, atəş mövqeyi (AM) və komanda-müşahidə məntəqəsinin (KMM) mühəndis hazırlığı işlərini çətinləşdirməsi. [1.10-14]

Yuxarıda qeyd edilən çətinlikləri nəzərə alaraq, KMM və müşahidə məntəqəsi (MM) elə yerləşdirilməlidir ki, vacib istiqamətlərin əsas hissəsini müşahidə altında saxlamaq mümkün olsun. Bu zaman yan və ön müşahidə məntəqələrindən istifadəyə üstünlük vermək lazımdır. Atəş mövqeləri praktiki olaraq dağ yolla -

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

rının yaxınlığında seçilib hazırlanmalıdır. Belə ki, çox vaxt tam həcmli atəş mövqeyi və rayonu üçün lazımı ərazi mövcud olmur. Bundan başqa, divizionun hər rayonunun ərazisində batareyaların daha dərinlikdə eşelon şəklində ehtiyat mövqeyinin olması tələb edilir.

Dağlıq ərazidə artilleriyanın idarə edilməsi istiqamətlər üzrə həyata keçirilir. Çətin keçilən ərazidə, həmçinin maneələri olan qapalı istiqamətlərdə artilleriyanın fəaliyyətində tam sərbəstlik yaranır. Yuxarıdakı məhdudiyyətləri nəzərə almaqla motoatıcı briqadanın istiqamətlər üzrə atəş dəstəyi olmadan müdafiəyə keçməsi üçün artilleriya qrupu elə tərkibdə olmalıdır ki, müdafiə döyüşü zamanı onun tərkibində dəyişiklik edilmədən düşməyə atəşlə zərərvermə (AZ) tapşırıqları lazımınca yerinə yetirilsin. Ona görə də briqada artilleriyasının çox hissəsi birinci eşelonda (əsas səylərin cəmləşdirilmə istiqaməti üzərində və ya digər vacib istiqamətdə) müdafiə olunan taborların tabeliyinə verilməlidir.

Ancaq ordu korpusunun əsas səylərinin cəmləşdirilməsi istiqamətində müdafiə olunan briqadanın tərkibində briqada artilleriya qrupu (BrAQ) yaratması daha məqsədəuyğun hesab edilir və onun haubitsalardan ibarət olmasına üstünlük verilir. [2]

Lakin briqadanın artilleriya qrupunun yaradılmasını zəruri edən bəzi şərtlər var və bu şərtlər müdafiə döyüşündə taktiki şəraitə görə dəyişə bilər:

- briqadanının artilleriya qrupunun yaradılma şəraiti;
- onun tərkibinin müəyyən edilməsi.

Yuxarıda qeyd edilən şərtlərə görə, düşmən qruplaşması hücumlarının dəf edilməsi məqsədilə artilleriya vasitələrinin miqdarını hesablamaq və müdafiə döyüşü üçün briqadaya nə qədər artilleriya vasitəsi lazım olduğunu aydınlaşdırmaq olar.

Bəs bu vasitələrin daha məqsədəuyğun idarə edilməsini necə təşkil etmək olar? Deməli əvvəlcə briqadanın artilleriya qrupunun optimal tərkibini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Bunu misallarla göstərək:

Öz qoşunlarımız. Briqada ordu korpusunun əsas səylərinin cəmləşdirilmə istiqamətində hazırlıqlı müdafiə mövqeyi tutmuş, düşmən həmlələrini dəf edib təhkim edilmiş ərazini əldə saxlamaq tapşırığı almışdır.

Düşmən. 18-ci Motoatıcı diviziyanın (MAD) tərkibindən 2-ci və 9-cu əlahiddə motoatıcı alayın (ƏMAA) briqadanın müdafiə zolağına hücum edəcəyi ehtimal olunur.

Belə bir halda döyüş gücünü hesablayaq:

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Öz qoşunlarımız		-----	Düşmən	
nP	nN	-----	nN	nP
6,967	4,22	Cəmi: ümumqoşun (ÜQ) və tank əleyhinə vasitə (TƏV) üzrə	6,07	9,194
0,17	0,24	Cəmi: Artilleriya üzrə	0,39	0,286
7,392	0,05	Cəmi: Aviasiya üzrə	0,49	5,67
14,529	4,51	Ümumi:	6,95	15,15

CƏDVƏL 1.

$$F_{\text{öz}} = \sqrt{\frac{N_{\text{öz}} \times P_{\text{öz}}}{N_{\text{d}} \times P_{\text{d}}}} = \sqrt{\frac{4,51 \times 14,529}{6,95 \times 15,15}} = \sqrt{0,62} = 0,78$$

Müdafiə tapşırığının yerinə yetirilməsinə baxmayaraq, növbəti cədvəldə göstəriləndiyi kimi briqadada itkilər 60% təşkil edəcəkdir (cədvəl 2-yə bax).

		Hücum edənlərin itkiləri									
		30%		35%		40%		45%		50%	
		fm.kr	fh. kr	fm.kr	fh.kr	fm.kr	fh.kr	fm.kr	fh.kr	fm.kr	fh.kr
Müdafiə olunanların itkiləri	50%	0,82	1,21	0,87	1,14	0,92	1,08	0,96	1,04	1,00	1,00
	55%	0,80	1,25	0,84	1,18	0,89	1,12	0,93	1,07	0,97	1,03
	60%	0,78	1,28	0,82	1,21	0,87	1,15	0,91	1,10	0,94	1,06
	65%	0,76	1,31	0,81	1,23	0,85	1,17	0,89	1,12	0,92	1,08
	70%	0,74	1,34	0,79	1,26	0,84	1,19	0,87	1,14	0,91	1,10

CƏDVƏL 2.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Deməli, briqadanın kəmiyyətcə gücləndirilməsinə ehtiyac var.
Keyf. öz = 14,529 – 15,15 = - 0,621 (keyfiyyət baxımından böyük itki yoxdur və 1% yaxındır), lakin kəmiyyət baxımından düşmənlə təxminən 1:2,5 nisbətində fərq var.

Kəm. öz = 4,51- 6,95 = - 2,44, yəni 2,5 dəfə. Müəyyən edildi ki, briqadanın döyüş tapşırığı sadəcə düşmən həmlələrinin dəf edilməsindən ibarətdir. Ona görə də briqadanın öz itkilərinin 50%-dək olmasına yetəcək qədər **AZV** vasitələrlə gücləndirilməsi lazımdır. Yəni briqadanın kəmiyyət-keyfiyyət göstəricilərini 0,82 %-ə qədər artırmaq kifayətdir. [2]

Gücləndirmə artilleriyasının tərkibini müəyyən edək:

Zirehli obyektlərə (ZO) və canlı qüvvəyə (CQ) zərərvermədə artilleriya hissə və bölmələrinin N və P kəmiyyəti						
120 mm özüyəriyən minaatan batareyası (8 minaatan):	N	P				
Zirehli obyektə	0,08	0.053	0.044	0.040	0.035	0.018
Canlı qüvvəyə	0,08	0.310	0.140	0.082	0.024	0.016
120 mm ömin batr (4 minaatan):						
Zirehli obyektə	0,04	0.027	0.022	0.020	0.018	
Canlı qüvvəyə	0,04	0.155	0.070	0.041	0.012	
122 mm adn (18 top):						
Zirehli obyektə	0,18	0.129	0.108	0.099	0.087	0.049
Canlı qüvvəyə	0,18	0.288	0.162	0.132	0.102	0.056
122 mm özüyəriyən artilleriya divizionu (12 top):						
Zirehli obyektə	0,12	0.085	0.071	0.065	0.057	0.024
Canlı qüvvəyə	0,12	0.191	0.107	0.087	0.067	0.024
152 mm özüyəriyən artilleriya divizionu (24 top):						
Zirehli obyektə	0,24	0.183	0.153	0.038	0.123	
Canlı qüvvəyə	0,24	0.390	0.216	0.180	0.135	0.048
152 mm özüyəriyən artilleriya divizionu (12 top):						
Zirehli obyektə	0,12	0.121	0.101	0.091	0.081	0.019
Canlı qüvvəyə	0,12	0.257	0.143	0.119	0.089	0.019

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

readn "QRAD-1" (RA DM-18):						
Zirehli obyektə	0,18	0.141	0.123	0.111	0.096	0.018
Canlı qüvvəyə	0,18	0.360	0.162	0.117	0.072	0.018
readn «QRAD-1» (RA DM-12):						
Zirehli obyektə	0,12	0.094	0.081	0.073	0.063	0.012
Canlı qüvvəyə	0,12	0.238	0.107	0.077	0.048	0.011
Artilleriya divizionu 203-mm ÖYT:						
Zirehli obyektə	0,12	0.108	0.090	0.081	0.072	0.036
Canlı qüvvəyə	0,12	0.150	0.072	0.060	0.048	0.018
Artilleriya divizionu 240-mm ÖYM:						
Zirehli obyektə	0,12	0.087	0.072	0.066	0.057	0.030
Canlı qüvvəyə	0,12	0.132	0.036	0.030	0.024	0.012
readn "URAQAN"						
Zirehli obyektə	0,18	0.300	0.252	0.225	0.198	0.090
Canlı qüvvəyə	0,18	0.690	0.330	0.249	0.198	0.084
Artilleriya briqadası (iri çaplı)	0,96	1.215	0.793	0.684	0.564	0.244
Artilleriya briqadası (top)	0,96	1.273	0.842	0.711	0.583	0.250
reabr "SMERÇ"	0,72	2.374	0.124	0.972	0.793	0.381

CƏDVƏL 3.

Cədvəldən də göründüyü kimi, 18 ədəd D-30 topu olan artilleriya divizionunun müdafiədə kəmiyyət göstəricisi (N) 0,18-ə və keyfiyyət göstəricisi (P) 0,288-ə bərabərdir. Ona görə yeni hesablama aparaq:

$$N_{öz} = 4,51 + 4 \times 0,18 = 5,23 ; \quad P_{öz} = 14,529 + 4 \times 0,288 = 15,681$$

$$F_{öz} = \sqrt{\frac{N_{öz} \times P_{öz}}{N_d \times P_d}} = \sqrt{\frac{5,23 \times 15,681}{6,95 \times 15,15}} = \sqrt{0,78} = 0,88$$

Müəyyən edildi ki, briqada 4 ədəd D-30 toplu divizionla gücləndirilməlidir. Gücləndirmə ilə müdafiə döyüşü nəticəsində briqadanın itkiləri 49%, düşmənin itkiləri isə 36 % təşkil edəcək (hücum edən tərəf üçün itki ən çox 15-30% təşkil etməlidir və bu itki artıq olduqda hücum qabiliyyəti itirilmiş hesab olunur), düşmənin hücum qabiliyyətini tam itirəcək və briqada verilmiş döyüş tapşırığını yerinə yetirə biləcəkdir. Gücləndirməyə veriləcək artilleriya bölmələrinin ən optimal bölüşdürülmə variantı:

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

– əsas səylərin cəmləşdirildiyi müdafiə olunan taborun nəzdinə – 1 artilleriya divizionu

– digər istiqamətlərdə müdafiə olunan taborların nəzdinə – 2 artilleriya divizionu;

– hər taborun dəstəyinə – 1 artilleriya divizionu (birinci ešelonda müdafiə olunan taborların birinə briqadanın min batr verilir) – Cəmi = 5 artilleriya divizionu (4 + 1 artilleriya divizionu özünün ştat divizionudur);

Briqadada mövcud 5 artilleriya divizionundan, birinci eşelon taborlarının əmrində olan 3 ədədi istisna olmaqla 2 ədədindən briqadanın artilleriya qrupunda yaradılmalıdır. [6]

Eyni misala görə, briqadaya hücum tapşırığı verib onun gücləndirilməsində olan 4 adn hesabına nə qədər zərbə gücü əldə etdiyini müəyyənləşdirək:

Öz qoşunlarımız: Briqada ordu korpusunun əsas zərbə istiqaməti üzrə hücumu hazırlayır. Tapşırıq düşmən alayının 1-ci və 2-ci ešelonda müdafiə olunan taborlarını darmadağın edib günün sonuna 10 km dərinliyədək irəliləməklə korpusun ikinci eşelon briqadasının döyüşə yeridilməsini təmin etməkdir.

Düşmən: 18 MAD-ın tərkibindən 2-ci ƏMAA (əlahiddə motoatıcı alay) hazırlıqlı mövqelərdə müdafiə olunur (9-cu ƏMAA-nın zərbə gücünü nəzərə almadıq – yəni 9 ƏMAA-nın zərbə gücü göstəricilərini 2 ƏMAA-nın zərbə gücündən çıxdıq);

Öz qoşunlarımız			Düşmən	
nP	nN		nN	nP
6,967	4,22	Cəmi ÜQ və TƏV üzrə	3,07	9,194
0,17	0,24	Cəmi artilleriya üzrə	0,39	0,286
7,392	0,05	Cəmi aviasiya üzrə	0,49	5,67
14,529	4,51	Ümumi:	3,95	11,15

CƏDVƏL 4.

Düşmənin qalmış döyüş gücü nisbətini müəyyən edək:

Zərbə gücünü hesablayaq:

$$F_{\text{öz}} = \sqrt{\frac{N_{\text{öz}} \times P_{\text{öz}}}{N_{\text{d}} \times P_{\text{d}}}} = \sqrt{\frac{4,51 \times 14,529}{3,95 \times 11,15}} = \sqrt{65,525 : 44,042} = \sqrt{1,487} = 1,21$$

Bu döyüş gücü nisbətilə cədvəl 1-ə baxdıqda görürük ki, briqada düşmənin 70%-nin məhv edilməsi tələb olunan halda yalnız 50%-ni məhv edə bilər və öz itkiləri də 30% təşkil edir. Deməli, mövcud artilleriyadan başqa, zərbə gücü və atəş

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

imkanlarının artırılmasına ehtiyac var. Ərazi dağlıq olduğundan, briqadamı atəşi daha effektiv olan atəş vasitələri və yüngül manevr qabiliyyətli bölmələrlə gücləndirək. Buna görə də briqadaya əlavə bir reaktiv artilleriya divizionu (readn) və bir motoatıcı tabor (mat) təhkim etməklə hesablamayı yenidən aparaq: [6]

BİRLİK, BİRLƏSMƏ VƏ HİSSƏLƏRİMİZİN N VƏ P QIYMƏTLƏRİ

Bölmələr və qarşılaşma döyüşlərində	N	Müdafiədə və qarşılaşma döyüşündə	P			
			Hücumda			
			Hazırlıqsız müdafiədə	Tələsik müdafiəyə keçəndə	Hazırlıqlı müdafiədə	Gücləndirilən müdafiə rayonunda
Ümumqoşun birləşmə, hissə və bölmələri mad (td) - 90						
matq ZTR üzərində	0,06	0,120	0,068	0,056	0,044	0,024
matq PDM üzərində	0,06	0,242	0,127	0,107	0,088	0,045
mab ZTR üzərində	0,20	0,420	0,182	0,163	0,143	0,098
mab PDM üzərində	0,20	0,890	0,455	0,386	0,318	0,211
maa (ta) kəşfiyyat böliüyü	0,09	0,365	0,204	0,170	0,136	0,094
mat ZTR üzərində	0,94	2,200	1,140	0,930	0,720	0,470
mat PDM üzərində	0,94	3,797	1,838	1,520	1,142	0,774
Tank diviziyası (tank alayı) mat	0,81	3,420	1,670	1,390	1,104	0,712
MAD əlahiddə kəşfiyyat böliüyü	0,33	1,502	0,774	0,651	0,559	0,383
maa ZTR üzərində	3,79	0,600	4,230	3,580	3,430	1,550
maa PDM üzərində	3,79	4,800	5,980	5,410	4,840	2,500
TA	2,32	3,665	6,024	5,260	4,466	3,408
MAD	17,09	57,100	22,350	20,490	18,440	0,890
TD	13,65	59,832	27,480	23,633	19,761	11,070
təttq mat PDM üzərində	0,09	0,330	0,170	0,150	0,120	0,080
təttq mat ZTR üzərində	0,09	0,164	0,056	0,049	0,044	0,030
Maa təadn	0,15	0,340	0,175	0,150	0,130	0,040
ttq	0,03	0,260	0,128	0,115	0,101	0,070
tb	0,10	0,850	0,425	0,381	0,337	0,263
tt	0,31	2,635	1,320	1,180	1,040	0,811
təbatr "FAQOT"	0,06	0,110	0,056	0,050	0,044	0,030
təbatr 100 mm TƏA	0,06	0,108	0,054	0,048	0,042	0,028

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

təabatr "KONKURS" MAA	0,09	0,230	0,120	0,110	0,090	0,060
təabatr "KONKURS" MAD	0,12	0,310	0,160	0,140	0,120	0,080
Təartbatr "ŞTURM-S"	0,09	0,250	0,130	0,120	0,100	0,066
ətəadn MAD	0,24	0,520	0,260	0,230	0,200	0,140
təadn TƏARB	0,27	0,570	0,290	0,260	0,230	0,150

CƏDVƏL 5.

Qeyd: Briqada səviyyəsi olduğuna görə zərbə qüvvəsi bölüklərlə ölçülür. Cədvəldən göründüyü kimi, 18 ədəd DM-21 qurğusu olan artilleriya divizionunun hücumda kəmiyyət göstəricisi $N = 0,18$, keyfiyyət göstəricisi isə $P = 0,072$ olacaqdır. Ona görə hesablamaları yenidən aparaq: [3]

$$N_{\text{öz}} = 4,51 + 1 \times 0,18 = 4,69; \quad P_{\text{öz}} = 14,529 + 1 \times 0,072 = 14,601$$

Cədvəldən də göründüyü kimi, 10 ədəd BMP-2 döyüş maşını olan motoatıcı bölüyün hücumda kəmiyyət göstəricisi $N = 0,06$, keyfiyyət göstəricisi $P = 0,088$ -dir. Ona görə hesablamaları yenidən aparaq:

$$N_{\text{öz}} = 4,69 + 3 \times 0,06 = 4,87; \quad P_{\text{öz}} = 14,601 + 3 \times 0,088 = 15,612$$

Zərbə gücü nisbətini yenidən müəyyən edək:

$$F_{\text{öz}} = \sqrt{\frac{N_{\text{öz}} \times P_{\text{öz}}}{N_d \times P_d}} = \sqrt{\frac{4,87 \times 14,865}{3,95 \times 11,15}} = \sqrt{72,392 : 44,043} = \sqrt{1,644} = 1,28$$

Bu nəticəyə görə cədvələ baxır və düşmənin cəmi 60% itki verdiyini görürük. Verilən tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün zərbə gücümüz ən azı 1,34 olmalıdır. Buna görə yenə də gücləndirməni artırırıq.

Cədvəldən göründüyü kimi, 10 ədəd T-72 tankı olan tank bölüyünün hücumda kəmiyyət göstəricisi $N = 0,10$, keyfiyyət göstəricisi isə $P = 0,337$ -dir. Ona görə hesablamaları yenidən aparaq:

$N_{\text{öz}} = 4,69 + 3 \times 0,10 = 4,99$; $P_{\text{öz}} = 14,601 + 3 \times 0,337 = 15,612$ və zərbə gücü nisbətini yenidən müəyyən edək:

$$F_{\text{öz}} = \sqrt{\frac{N_{\text{öz}} \times P_{\text{öz}}}{N_d \times P_d}} = \sqrt{\frac{4,99 \times 15,612}{3,95 \times 11,15}} = \sqrt{77,904 : 44,043} = \sqrt{1,77} = 1,33$$

Bu zərbə gücünə görə, briqada dağlıq ərazidə verilən döyüş tapşırığını yerinə yetirə bilər.

NƏTİCƏ

- dağlıq ərazidə müdafiə döyüşləri zamanı motoatıcı briqadanın gücləndirilməsi üçün ən azı 4 artilleriya divizionu tələb olunur;
- bu atəş imkanları sayəsində müdafiə zamanı briqada iki düşmən alayına qarşı müdafiə oluna bilər;
- dağlıq ərazidə hücum döyüşləri zamanı verilmiş döyüş tapşırığını yerinə yetirmək üçün (düşmənin bir alaya qədər qüvvəsini darmadağın etmək) zərbə gücü vasitələrindən əlavə olaraq briqada ən azı 5 adn-lə gücləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bölmələrin dağlarda döyüş fəaliyyətinə dair təlimat. Bakı, “Hərbi nəşriyyat”, 2003
2. Əməliyyatlarda raket və artilleriya qoşunlarının döyüş tətbiqi, səh.50-54
3. Raket və artilleriya qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. Briqada, 1-ci hissə.
5. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. Briqada, 1-ci hissə.
6. Əməliyyat-taktiki hesablamalarının sadələşdirilmiş metodikası.

РЕЗЮМЕ

БОЕВОЕ ПРИМЕНЕНИЕ АРТИЛЛЕРИЙСКИХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ В ГОРНОЙ МЕСТНОСТИ ВО ВРЕМЯ НАСТУПАТЕЛЬНЫХ И ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ БОЕВ

3. МУФТИЕВ

В данной статье используя свойства боевого применения артиллерийских подразделений в горной местности во время наступательных и оборонительных боев, объясняется определение количества нужных артиллерийских дивизионов для усиления мотострелковых подразделений в наступательных и оборонительных боях.

SUMMARY

USAGE SPECIFICATIONS OF ARTILLERY UNITS DURING OFFENCE AND DEFENSE OPERATION IN THE MOUNTAINOUS TERRAINS

Z.MUFTIYEV

In the article by using specifications of fighting application of artillery units in the mountainous terrain during the offence and defense battles the determination of quantity of the required artillery battalions for the reinforcement of the

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

QOŞUNLARIN QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİ

Polkovnik Firuz QULAMOV

Qulamov Firuz İbrahim oğlu 1969-cu ildə Bakı şəhərində anadan olub. Dauqavpils Ali Hərbi Aviasiya Mühəndisləri Məktəbini (1992) bitirib. Beynəlxalq strateji kursların iştirakçısıdır. Silahlı Qüvvələrdə bir çox vəzifələrdə, o cümlədən SQ-nin aviasiya uçuşları təhlükəsizliyi xidmətinin rəis müavini vəzifəsində xidmət edib.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında Döyüş və MTT kafedrasında Hava Qüvvələri silsiləsinin rəisi vəzifəsində xidmətini davam etdirir.

Açar sözlər: qarşılıqlı fəaliyyət, qarşılıqlı fəaliyyətin planlaşdırılması, qarşılıqlı taktiki fəaliyyət, qarşılıqlı fəaliyyətin dayanıqlığı.

Ключевые слова: взаимодействие, планирование взаимодействия, тактическое взаимодействие, устойчивость взаимодействия.

Keywords: mutual relation, demand, planing the mutual relation, tactical mutual relation, durable of the mutual relation.

e-mail: firuz.qulamov@bk.ru

motorized units during the offence and defense battles is explained.

Qoşunların qarşılıqlı fəaliyyəti üçün irəli sürülən tələblər – döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı uyğun gəlməsi vacib olan şərtlərin, xüsusiyyətlərin məcmusu, normasıdır. Tələblər prinsiplərdən irəli gəlir və şəraitdən (şərtlərdən) asılı olaraq qarşılıqlı fəaliyyətin (QF) prinsipləri ola bilər. Bu prinsiplər və müasir müharibənin xüsusiyyətləri baxımından irəli sürülən tələbləri cədvəl 1-dəki kimi təqdim etmək olar.

Qarşılıqlı fəaliyyət gündəlik həyatımızın hər bir sahəsinə olduğu kimi silahlı qüvvələrimiz üçün də vacib əhəmiyyət kəsb edən bir amildir. Odur ki, qoşunlarda qarşılıqlı fəaliyyətlə bağlı məsələlərin araşdırılmasına xüsusi ehtiyac duyulur. Silahlı qüvvələrdə qarşılıqlı fəaliyyət, hər şeydən əvvəl, müxtəlif qoşun növləri və qisimlərinin fəaliyyətində yüksək effektivliyə, döyüş imkanlarının maksimal istifadəsi və razılaşdırma səviyyəsinə nail olmaqdan ibarətdir. Ay - dındır ki, bunun üçün həyata keçiriləcək şərtlər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Əsas şərtlərdən biri kimi, düşmənin əks-təsiri ilə bağlı vəziyyətin (şəraitin) münəqişə xarakteri daşması hesab edilə bilər. Bu halda mövcud şərtlər çərçivəsində düşmən qoşunların qarşılıqlı fəaliyyətinə mane olmağa, qüvvə və vasitələrin fəaliyyətindəki uzlaşmaya təsir etməyə, döyüş imkanlarını aşağı salmağa

cəhd edir. Bura zərbə qüvvələrinin bilavasitə təsiri, döyüşü idarəetmə və radioelektron rabitənin susdurulması, eləcə də xüsusi təyinatlı əməliyyat qüvvələrinin fəaliyyəti daxildir. Belə halda qarşılıqlı fəaliyyət elə təşkil olunmalıdır ki, düşmənin qüvvə və vasitələrinin qoşunlara və idarəetmə orqanlarına təsiri zamanı onun dayanıqlığı təmin edilsin:

– birinci, düşmənin döyüşü idarəetmə orqanlarına və rabitə qurğularına maneələrin tətbiqində;

– ikinci, bu tələblər, qarşılıqlı fəaliyyətin vaxtında görülməsi, gizliliyin təmin edilməsi, hərtərəfli təminat və idarəetmənin dayanıqlığı prinsiplərlə, həmçinin qoşunların həyatda sağ qalma ehtimalının yüksəldilməsi (səpələnməsi, maskalanması və s.), idarəetmə məntəqələrinin, döyüşü və rabitəni idarəetmə vasitələrinin ehtiyatda saxlanması, eləcə də döyüş fəaliyyətlərinin gedişi zamanı rabitə kəsilən hallarda komandanlığın qoşunları idarəetməni həyata keçirməsi (bunun üçün şəxsi ünsiyyət, rabitə zabitlərindən istifadə edilməsi və s.) ilə sıx bağlıdır.

Hərbi mübarizənin şiddətli xarakteri və qarşı tərəflərin hədəflərinin möhkəmliyi döyüş fəaliyyətinin fasiləsizliyini şərtləndirir. Bu, qoşunların qarşılıqlı fəaliyyətində fasiləsizlik kimi tələbi qabaqcadan müəyyənləşdirir və ona qoşunlar və idarəetmə orqanlarıyla qəti və dayanıqlı idarəetmə hesabına nail olunur. O, qarşılıqlı fəaliyyətin göstərilən prinsiplərindən irəli gəlir:

– qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qoşunlar arasında fasiləsiz məlumat mübadiləsinin olması;

– qoşunların döyüş tapşırığını yerinə yetirməsinə fasiləsiz nəzarət.

Ani dəyişən mürəkkəb şəraitlə diktə edilən döyüş fəaliyyətinin yüksək dinamikası, onun qeyri-müntəzəm inkişafı, qoşunların qarşılıqlı fəaliyyətinə çeviklik kimi tələb qoyur. Bu tələb qoşunların ani dəyişən şəraitlərdə fəaliyyətləri zamanı uzlaşmanı saxlamasından ibarətdir və göstərilmiş prinsiplərdən irəli gəlir:

– qarşılıqlı fəaliyyətin qabaqcadan təşkilin;

– qarşılıqlı fəaliyyət üzrə hazırlanmış sənədlərin sadəliyi və anlaşılıqlı olmasının.

Qarşılıqlı fəaliyyətin çevikliyi komandirin və qərargahın şəraitin dəyişməsinə vaxtında reaksiya verməsi və dəyişən şərtlərdə döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsinin effektivliyinə istiqamətlənmiş, həmçinin daha əvvəl qəbul edilmiş qərarların operativ dəqiqləşdirilməsilə nail olunur.

Bəllidir ki, qarşılıqlı fəaliyyətin davamlılığı, fasiləsizliyi və çevikliyi onun effektivliyinin tərkib hissələridir və burada hər hansı çatışmazlıq qarşılıqlı fəaliyyətin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır. Aydındır ki, birgə tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün yetərli qədər qüvvə və vasitə olmadığı hallarda qarşılıqlı fəaliyyətində heç bir davamlılığı, fasiləsizliyi və çevikliyi ol-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

mayacaq.

O, konkret halda düşmənin qarşısındakı qruplaşmasının tərkibi, hərbi fəaliyyətə başlama ssenarisi, birlik, birləşmə, hissə və bölmələrinin yerləşmə rayonları ilə əlaqəlidir.

Qarşılıqlı fəaliyyətin effektivliyi rəhbərliyin və komandanlığın qarşılıqlı fəaliyyət prinsiplərini düzgün tətbiq etmək bacarığından asılıdır.

Qarşılıqlı fəaliyyətin mərkəzləşdirilməsi, vahid plan və niyyət üzrə müxtəlif qoşunların, qüvvə və vasitələrin fəaliyyətlərini idarə və koordinasiya (əlaqələndirən, uzlaşdırən) edən vahid orqanın varlığını nəzərdə tutur. Bu orqan geniş səlahiyyətlərə malik olmalıdır. Sülh vaxtı o, tabeliyinə verilmiş hissələrin döyüş hazırlığının təşkili və təminatına cavab verir, onların əməliyyat planlarını, eləcə də döyüş fəaliyyətlərinin təminatı üzrə yaranan sualların həlli üçün tövsiyələr hazırlayır. Müharibə vaxtı onun qarşısına tabeliyində olan və təhkim edilmiş qoşunların döyüş fəaliyyətlərinə bilavasitə rəhbərlik və onların tətbiqinin yuxarı komandanlıqla razılaşdırılması kimi vəzifələr qoyulur.

Qarşılıqlı fəaliyyət əsas tapşırığı yerinə yetirən birlik, birləşmə, hissə və bölmələrin məqsədyönlü işini nəzərdə tutur. Onun təşkilinə birgə döyüş tapşırıqları icra edilərkən qoşunların fəaliyyətlərində ən dolğun, hərtərəfli və effektiv razılaşdırmaya (uzlaşmaya) nail olmaq üçün istiqamətlənmiş qarşılıqlı əlaqə və razılaşdırılmış tədbirlər kompleksi aiddir.

Qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilinin məqsədi, tapşırıqlar birgə icra edilərkən SQ-nin müxtəlif növlərinin döyüş imkanlarının tam və effektiv tətbiqidir. Bu məqsədə nail olunur [1]:

- qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qoşunların şəxsi heyəti və bütün idarəetmə hissələrinin qarşıda duran tapşırıqları düzgün başa düşməsi ilə;
- birgə döyüş fəaliyyəti üsullarının qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qoşunlarla (qüvvələrlə) fasiləsiz razılaşdırılması ilə;
- qoşunların döyüş imkanlarını, komanda heyətinin real döyüş və əməliyyat şəraitini bilməsi ilə;
- sistematik məlumat mübadiləsi ilə;
- davamlı rabitə əlaqəsinin yaradılması ilə;
- döyüş fəaliyyətləri zamanı qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qüvvə və vasitələrin necə məqsədyönlü tətbiq ediləcəyini qabaqcadan nəzərə almaqla (hesablamaqla);
- qarşılıqlı fəaliyyət davam edərkən və dayanan zaman lazımi tədbirlərin tətbiqi ilə.

Qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili üzrə tədbirlər hərbi fəaliyyətə qabaqcadan və bilavasitə hazırlıq zamanı, həmçinin qarşılıqlı fəaliyyətin baş tutmaması və ya pozulduğu hallarda yerinə yetirilir. Onun təşkilinə aiddir:

- 1) birlik, birləşmə, hissə və bölmələrin fəaliyyət üsullarının tapşırıqlara və vaxta görə razılaşdırılması (qarşılıqlı fəaliyyətin qaydasının təyin edilməsi);
- 2) qarşılıqlı fəaliyyətin planlaşdırılması;
- 3) tapşırıqların qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qoşunlara çatdırılması;
- 4) döyüş fəaliyyətlərinin gedişatında qarşılıqlı fəaliyyətin saxlanması (dəstəklənməsi) üzrə SQ və müxtəlif qoşun növlərinin səylərinin razılaşdırılması.

Qarşılıqlı fəaliyyət – hər bir hərbi qurumun hansı tapşırığı, kiminlə, harada, hansı qayda ilə və nə vaxt yerinə yetirməsidir.

Qarşılıqlı fəaliyyətin planlaşdırılması – birgə fəaliyyətlərin reallaşdırılması üçün tədbirlərin işlənməsi və onların planlar, təlimatlar və başqa sənədlər kimi rəsmiləşdirilməsidir.

Qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qoşunlara döyüş tapşırığının verilməsi, hazırlanmış (tərtib edilmiş) sənədlərə, şifahi verilən əmrlərə, vaxta, birgə kəşfiyyat məlumatlarına uyğun həyata keçirilir. Nəzərdə tutulan qarşılıqlı fəaliyyətin dəstəklənməsi əməliyyat (döyüş fəaliyyətinin, döyüşün, həmlənin) hədəflərinə çatmağın qəti (vacib) şərtidir. Döyüş fəaliyyəti zamanı SQ və müxtəlif qoşun növlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin davam etməsi (dəstəklənməsi) üzrə səylərin razılaşdırılmasına aiddir [1]:

1. Qarşılıqlı məlumat mübadiləsi qaydasının təyin edilməsi.
2. Hədəfgöstərmə, qarşılıqlı tanınma və xəbərdarlıq siqnalları cədvəlinin dəqiqləşdirilməsi.
3. Qarşılıqlı fəaliyyətin bərpa edilməsi, onun üçün ayrılan qüvvə və vasitələrin ehtiyatının yaradılması.
4. Qarşılıqlı fəaliyyətin kanal və vasitələrinin yoxlanılma qaydaları və dövriliyinin müəyyənəndirilməsi.

Pozulmuş qarşılıqlı fəaliyyət ən qısa vaxt ərzində bərpa edilməlidir. Onu iki yolla həyata keçirmək mümkündür:

- mövcud imkanlarla;
- yeni qarşılıqlı fəaliyyətlə.

Mövcud əsaslarla aparılan qarşılıqlı fəaliyyətin bərpası qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qoşunların idarəetmə orqanları (məntəqələri) arasında məlumat mübadiləsinin yenilənməsindən (bərpa edilməsindən) ibarətdir. Yeni əsaslarla qarşılıqlı fəaliyyətin bərpası onun yaradılmasını tələb edir. Yəni döyüş tapşırıqlarını birgə yerinə yetirmək üçün SQ və müxtəlif qoşun növlərinin birlik, birləşmə, hissə və bölmələrinin yeni heyətini təyin etmək və onlar arasında yenidən qarşılıqlı fəaliyyəti təşkil etmək lazımdır. Qarşılıqlı fəaliyyətin bərpasında məqsəd qoşunların birgə döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üzrə fəaliyyətlərinin razılaşdırılmasından ibarətdir. Bu məqsədə nail olunur:

- qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qoşunların idarəetmə orqanlarının, məntəqə və vasitələrinin qoşunların idarə edilməsini təmin edən vəziyyətə gətirilməsi ilə;

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

- qarşılıqlı fəaliyyət rəbitəsinin bərpası ilə;
 - qarşılıqlı fəaliyyətin vəziyyətin dəyişmiş şərtlərinə uyğunlaşdırılması ilə.
- Dayanan qarşılıqlı fəaliyyətin bərpası üçün onun pozulmasına (itirilməsinə) gətirib çıxaran səbəbləri bilmək vacibdir, burada komandirin təcrübəsi, onun qərargahının operativliyi, eləcə də tabeliyindəkilərin əlavə göstərişlər olmadan öz fəaliyyətlərini təhkim edilmiş və qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qoşunlarla razılaşdırılması əsasdır.

Qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili üzrə metodlar ola bilər:

- birgə iş;
- təşkilatçılıq;
- hər iki metodun uyğunlaşdırılması.

Birgə iş metodu bir neçə üsulla həyata keçirilə bilər: [2]

- qarşılıqlı fəaliyyət planlarının qabaqcadan hazırlanması və razılaşdırılması;
- birgə komanda-qərargah təlimlərinin, məşqlərin və hərbi oyunların keçirilməsi;
- tapşırıq verildikdən xəritə üzərində və ya ərazidə qarşılıqlı fəaliyyət suallarının işlənilməsi;
- qoşunların, qüvvə və vasitələrin relyef planında (ərazi maketində) qarşılıqlı fəaliyyətinin işlənilməsi;
- birgə təlim zamanı qoşun fəaliyyətinin razılaşdırılmasının işlənilib hazırlanması.

Təşkilatçılıq metoduna, adətən, döyüş tapşırığı birgə yerinə yetirilərkən vaxt son dərəcə məhdud olduqda müraciət edilir. Bu metodun mahiyyəti qarşılıqlı fəaliyyət üzrə əvvəlcədən məlum olan göstərişlərin, tapşırıqların verilməsi ilə eyni vaxtda ünsiyyətlə, yəni şifahi və ya texniki rəbitə vasitələri ilə çatdırılmasından ibarətdir. Qarşılıqlı fəaliyyət üzrə işin bu və ya digər metodunun seçilməsi əməliyyat şəraiti, vaxt ehtiyatı, SQ və müxtəlif qoşun növləri komandirləri arasında qurulmuş əlaqələrin səviyyəsi, onların peşəkarlığı, qərargahların işinin uyğunluğu və qoşunların döyüş təcrübəsindən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qoşunların qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili komandirlərin və qərargahların fəaliyyətində birdəfəlik akt deyil. Bu proses əməliyyatların (savaş, döyüş fəaliyyəti, döyüş, zərbə) hazırlanması və aparılması üzrə işlərə nüfuz edir və döyüş fəaliyyəti zamanı hadisələrin inkişafı və düşmənin ehtimal edilən fəaliyyətini elmi cəhətdən əsaslandırmaq hesablamalarının aparılmasına, yaradıcı yanaşmaya məcbur edir. Bunun nəticəsində komandan (komandir) və qərargahlar birgə döyüş tapşırıqlarını uğurla yerinə yetirmək məqsədilə qoşunların qarşılıqlı fəaliyyətinin ən effektiv və məqsədyönlü qayda

və üsullarını, onun təşkili və davametmə metodunu tapmalıdır.

QOŞUNLARIN QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİNİN NÖV, FORMA VƏ ÜSULLARI

Miqyasından asılı olaraq qarşılıqlı fəaliyyət üç növə bölünür: [2]

- strateji;
- əməliyyat;
- taktiki.

Strateji qarşılıqlı fəaliyyət strateji əməliyyatın, kampaniyanın və ya müharibənin məqsədlərinə nail olmaq üçün qoşunların razılaşdırılmış fəaliyyətindən ibarətdir. Bu qarşılıqlı fəaliyyət baş komandanlıq və onun işçi orqanı olan baş qərargah tərəfindən təşkil olunur.

Əməliyyat üzrə qarşılıqlı fəaliyyət – qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün SQ və müxtəlif qoşun növlərinin, birlik və birləşmələrin razılaşdırılmış əməliyyat fəaliyyətlərini təşkil edir. Bu fəaliyyətin əsas təşkilatçıları SQ növlərinin idarəetmə orqanları – baş komandanlar, onların baş qərargahları, qoşunların və xüsusi qoşunların, birliklərin komandan və qərargahlarıdır.

Taktiki qarşılıqlı fəaliyyət ümumi döyüş tapşırığını yerinə yetirən və birgə döyüş fəaliyyətləri aparan birləşmə, hissə və bölmələrin razılaşdırılmış fəaliyyətlərindən ibarətdir. O, birləşmə, hissə və bölmələrin komandirləri tərəfindən təşkil olunur və davam etdirilir. Bəzi hallarda, xüsusi tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı, qarşılıqlı fəaliyyətin bilavasitə təşkilatçıları rolunda daha yüksək instansiyalar çıxış edirlər.

Göstərilmiş təsnifat təməldir və bunu qarşılıqlı fəaliyyəti həyata keçirən və davam etdirən idarəetmə orqanı nəzərdən keçirir. Ancaq həmin vaxt hərbi fəaliyyət üsullarını və əməliyyat fəaliyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı fəaliyyət növlərinin təsnifatına mövcud yanaşmada qoşunların (qüvvələrin) qarşılıqlı fəaliyyətinin hər növünü diqqətdən keçirmək olar. [3] Bu növlərə daxildir:

– qarşılıqlı döyüş fəaliyyəti, düşmən qoşunlarının (qüvvə və vasitələrinin) məhv edilməsi (susdurulması) üzrə qoşunların (qüvvə və vasitələrin) qarşılıqlı əlaqəsidir.

– qarşılıqlı təminat fəaliyyəti, qarşılıqlı fəaliyyətdə olan qoşunların döyüş və maddi resurslarla təminatı üzrə (döyüş və maddi vasitələrlə qarşılıqlı köməklik və mübadilə) qoşunların qarşılıqlı əlaqəsidir.

– qarşılıqlı məlumatlandırma fəaliyyəti, qarşılıqlı fəaliyyətdə olan komanda instansiyalarında dövr edən məlumatın qarşılıqlı əlaqəsidir (özümüzün və düşmən qoşunlarının fəaliyyəti və vəziyyəti barədə məlumatın qarşılıqlı mübadiləsi və s.).

Qoşunların (qüvvələrin) qarşılıqlı fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərini onun

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

həyata keçirilmə üsulları təşkil edir. Qarşılıqlı fəaliyyət üsulları dedikdə, birgə tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün qüvvə və vasitələrin ən rəşional istifadə qaydası başa düşülür. Qarşılıqlı fəaliyyət aşağıda göstərilmiş üsullarla təşkil oluna bilər: [4]

1) verilmiş tapşırıqların effektiv həyata keçirilməsi məqsədilə döyüş fəaliyyətinə hazırlıq və onun davam etməsi vaxtı birlik, birləşmə, hissə və bölmələrin səylərinin razılaşdırılması ilə;

2) döyüş imkanları və təyinatını nəzərə alaraq tapşırıqların qarşılıqlı fəaliyyətdə olan birlik, birləşmə, hissə və bölmələr arasında paylaşdırılması (bölüşdürülməsi) ilə;

3) əsas tapşırıqları həll edən birlik, birləşmə, hissə və bölmələrin maraqlarının qüvvə və vasitələrin bir hissəsinin səyləri (fəaliyyəti) ilə həyata keçirilməsi ilə.

Əməli məqsədlər üçün qoşunların qarşılıqlı fəaliyyətinin məzmununu qarşılıqlı əlaqələrin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, dörd əsas qayda və ya onların birləşdirilməsi ilə təsvir etmək olar: [3]

- 1) tapşırıqlar üzrə qarşılıqlı fəaliyyət;
- 2) məkan üzrə qarşılıqlı fəaliyyət;
- 3) vaxt üzrə qarşılıqlı fəaliyyət;
- 4) tapşırıqların yerinə yetirilməsi üsulları üzrə qarşılıqlı fəaliyyət.

Tapşırıqlar üzrə qarşılıqlı fəaliyyət, qoşun qruplaşmalarının səylərinin bir və ya bir neçə tapşırığın (məüyyən ehtimalla, həcm və səviyyə ilə) yerinə yetirilməsinə cəmlənməsidir (bölüşdürülməsi).

Məkan üzrə qarşılıqlı fəaliyyət, qarşılıqlı fəaliyyətdə olan hər bir birliyin (birləşmə, hissə və bölmənin) müəyyən mühitdə (dairədə, rayonda, zonada, həddə, sektorda, zolaqda, hündürlükdə, istiqamətdə) tətbiqidir.

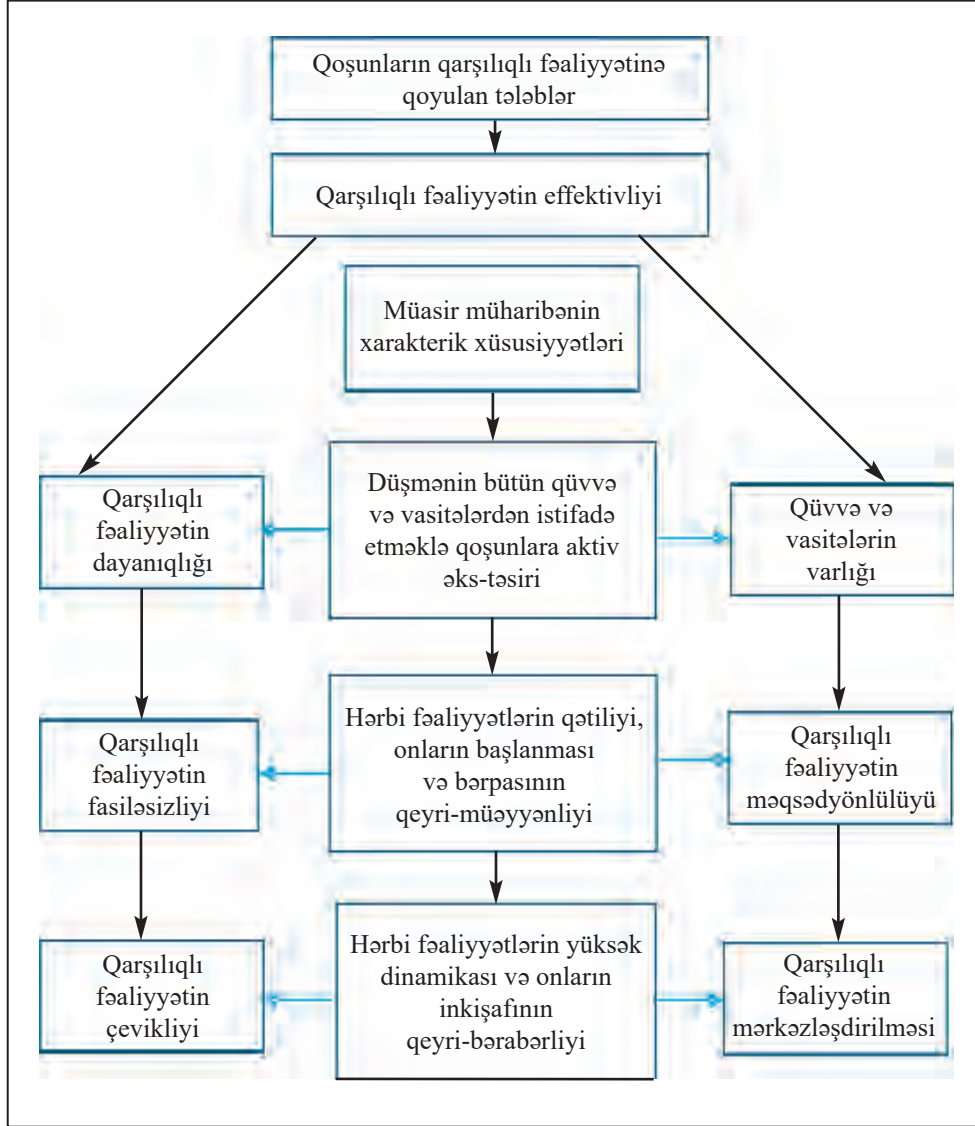
Vaxt üzrə qarşılıqlı fəaliyyət qoşunların tətbiqi və onların vasitələrinin təyin edilmiş vaxt rejimlərində işləməsi ilə şərtlənir.

Tapşırıqların yerinə yetirilməsi üsulları üzrə qarşılıqlı fəaliyyət, qoşun və vasitələrin qarşılıqlı uyğunlaşa bilməsi və tam qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur.

Qoşunların tətbiqinin hər üsul və qaydasına konkret qoşun növünün qarşılıqlı fəaliyyət qaydası və ya dəsti uyğun ola bilər. Buna görə də qoşunların qarşılıqlı fəaliyyət effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün yeni metodoloji əsasların hazırlanmasına ehtiyac var.

NƏTİCƏ

Strategiyadan başlayaraq taktiki səviyyəyə qədər bütün səviyyələrdə qoşun -

SXEM 1. QOŞUNLARIN QARŞILIQLI FƏALİYYƏT ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN

ların qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili SQ-də döyüş fəaliyyətlərinin artırılmasının ən rəşional yollarından biridir. Qarşılıqlı fəaliyyətin rolunun artması, eləcə də yeni nəsil silahlanma vasitələri və sistemlərinin, onların tətbiqi qaydalarının yaranması ilə şərtlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Иванов Д.А. Основы управления войсками. Москва, “Воениздат”, 1971
2. Об организации взаимодействия в стратегических наступательных операциях. “Военная мысль”, 1984, №4
3. Барвиненко В.В. Еще раз о сущности и содержании взаимодействия войск (сил). “Военная мысль”, 1991, № 10
4. Сапрыкин А.П. Некоторые вопросы повышения эффективности взаимодействия войск в операциях. “Военная мысль”, 1986, №9

**РЕЗЮМЕ
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ВОЙСК
Ф.ГУЛАМОВ**

В статье были изучены и предоставлены материалы по требованиям к организации, подготовке и проведению взаимодействия между подразделениями и частями вооруженных сил. Также были изучены и показаны основные аспекты по требованиям к взаимодействию.

**SUMMARY
MUTUAL RELATION UNITS OF THE ARMED FORCES
F. GULAMOV**

In the paper it has been analyzed and presented materials on the requirements for the organization of preparation and carrying out of the cooperation among the sections and units of the armed forces. It has been also analyzed and shown the basic aspects of the requirements for cooperation.

GƏLƏCƏYİN MÜHARİBƏLƏRİ

Həmişə məlumdur ki, müxtəlif texnologiyaların inkişafında əksər irəliləyişlər hərbi sahədə aparılan tədqiqat və araşdırmalar hesabına baş verir. Diqqətə layiq hallarda hərbi mütəxəssislər hər hansı texnoloji yenilikləri öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Gələcəkdə müharibələrin beynəlxalq siyasi və hərbi aləti kimi əhəmiyyətini heç də itirməyəcəyini nəzərə alaraq, ən perspektivli hərbi texnologiyaları sistemləşdirməyə və müharibələrin nəticələrini aparılacağına proqnozlaşdırmağa çalışmaq.

MÜHARİBƏ DÖVRLƏRİ

Hətta ən müasir silahın, hərbi texnikanın meydana çıxması belə, silahlı münaqişənin və bütövlükdə müharibə aparılmasının forma və üsullarının kökündən dəyişməsinə çox az təsir göstərdi. Yeni silah ən yaxşı halda taktika sahəsində, yaxud strategiyadan yan keçməklə bir az da operativ şəkildə dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. Dünya hərbi nəzəriyyəsində müharibələrin gedişində dəyişikliklərə səbəb olmuş “hərbi inqilab”ların bir-birini əvəz etməsilə əlaqədar altı dövrü müəyyənləşdirirlər.

Hərbi sahədə birinci inqilab, münaqişələr zamanı döyüşçülər tərəfindən bir-biri üzərinə daş və taxta parçaları əvəzinə xüsusi hazırlanmış nizələr, qılınclar, oxlar atması, həm də yaraq-əsləhənin istifadə olunması ilə başladı. Beş min illik sivilizasiyaya malik olan planetimizin üç min il yarım əvvəl tarixi ərzində soyuq silaha istifadə edilməklə əlbəyaxa-qarşıdurma şəklində birinci mərhələ kontakt müharibələri gətirdi.

Yalnız XII-XIII əsrlərdə müharibələrin birinci dövrü öz yerini ikinci dövrə verdi. Hərbi sahədə ikinci inqilab, barıtın ixtira edilməsilə əlaqədar oldu ki, bu da öz növbəsində atıcı silahların: tüfəng, tapança və topların meydana çıxması ilə nəticələndi. Müharibələrin ikinci dövrü də kontakt müharibələri idi, lakin birinci dövrlə müqayisədə tamamilə başqa cür aparılırdı. Düşmənin məğlub edilməsi artıq məsafədən həyata keçirilə bilərdi. Müharibələrin ikinci dövrü 500 ilə qədər davam etmişdir.

Təxminən 200 il əvvəl elmi-texniki irəliləyiş yivli silahın ixtirasına imkan yaratdı. Bu silah daha dəqiq, daha uzaqvuran, çoxatımlı və müxtəlif çaplı oldu. Bu isə hərbi sahədə növbəti – üçüncü inqilaba və sənəkar xarakterli daşıyan müharibələrin yeni dövrünün yaranmasına gətirib çıxartdı. Bir əsr əvvəl hərbi sahədə növbəti – dördüncü inqilab başladı. Bu inqilab tanklara, təyyarələrə,

GƏLƏCƏYİN MÜHARİBƏLƏRİ

gəmilərə quraşdırılan avtomatik silahın ixtirası ilə əlaqəlidir. Bununla da müharibələrin dördüncü dövrü böyük vüsət aldı ki, onların aparılması üçün çoxlu sayda canlı qüvvə, silah və hərbi texnika tələb olunmurdu. Müharibələrin dördüncü dövrü hal-hazırda da davam edir.

1945-ci ildə hərbi sahəsində beşinci inqilab baş verdi. Növbəti inqilab nüvə silahının üzə çıxması ilə nəticələndi, bu müharibələrin beşinci dövrünə – kontaktsız nüvə-raket müharibəsi mərhələsinə yol açıldı. Hal-hazırda nüvə silahına malik bir neçə ölkə belə müharibələrin başlanmasına hər an yüksək hazırlıq vəziyyətindədir.

Keçən əsrin son onilliyində hərbi sahəsində növbəti – altıncı inqilab başlandı. Bu inqilab yüksək dəqiqliyə malik silahların meydana çıxması və eyni zamanda yeni – altıncı kontaktsız müharibələr dövrü ilə bağlıdır. Kontaktsız müharibələr onunla xarakterizə olunur ki, hücum edən tərəf uzunmüddətli intensiv zərbələrlə dünyanın istənilən nöqtəsində hər hansı düşmən ölkənin iqtisadiyyatını məhv edə bilər. Bir sözlə, altıncı dövr müharibələrinin əsas mahiyyəti – özü sağ-salamat qalmaqla başqalarını öldürməkdən ibarətdir.

Danılmaz bir həqiqətdir ki, ABŞ da daxil olmaqla dünyanın heç bir ölkəsinin irimiqyaslı altıncı dövr müharibəsini aparmağa kifayət qədər ehtiyatı yoxdur, ona görə də bu müharibəni gələcəyin müharibəsi adlandırırlar. Bu gün bütün silahlı münaqişələri ya dördüncü, ya da beşinci dövrə aid edirlər. Hazırda dünyada hərbi sahədə fasiləsiz olaraq inqilabi-texniki yeniləşmələr prosesi gedir, lakin ekspertlərin fikrincə, hərbi sənətinin yeni mərhələsinə tam şəkildə keçmək üçün 10-15 il, bəlkə də, daha çox zaman tələb olunacaq.

GƏLƏCƏYİN TEXNIKASI

ABŞ dövləti hərbi sahədə aparılan elmi axtarış-tədqiqat işlərində bütün dünya ölkələrindən öndə gedir. Bu heç də təəccüblü deyil. Amerika öz silahlı qüvvələrini tətbiq etmək üçün daim meydan tapır, müharibə isə bəzi nəzəriyyələrə əsa-

sən, elmi-texniki inkişafın əsas və müntəzəm işləyən mühərrikidir. Bura Pentaqonun praktiki olaraq maliyyə cəhətdən heç vaxt korluq çəkməməsi faktı əlavə olursa, nəticədə 2003-cü ildən bəri ABŞ ordusu tərəfindən reallaşan **“Gələcəyin Döyüş Sistemləri” (Future Combat System)** proqramı üzə çıxacaq. 177 milyard dollarlıq dəyəri olan bu nəhəng layihənin məqsədi, bütün döyüş iştirakçılarını vahid komanda şəbəkəsində birləşdirmək, əsgər və zabitlər üçün yeni imkanlar yaratmaq (məsələn, onları pilotsuz kəşfiyyat maşınları ilə təmin etmək) onların döyüş hazırlığını, mobilliyini artırmaqdan ibarətdir. Proqram çərçivəsində işlər iki əsas istiqamətdə aparılır: yeni döyüş texnikasının daha da mükəmməlləşdirilməsi və ayrıca götürülmüş hər bir əsgərin fəaliyyət və funksiyalarının ümumiyyətlə dəyişdirilməsi.

Hərbi sahədə yeni döyüş texnikasının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqaməti onun robotlaşdırılmasından ibarətdir. Artıq amerikalı hərbcilər öz ixtiralarını, “piyada”-robotlardan tutmuş pilotsuz uçuş aparatlarına (PUA) qədər, Əfqanıstanda və İraqda geniş tətbiq etmişlər. Amerika Silahlı Qüvvələri “Əl-Qaidə” terror şəbəkəsi döyüşçülərinin mağara-sığınacaqlardan ibarət çox təhlükəli ərazilərini tədqiq etmək məqsədilə istifadə edilən kəşfiyyatçı-robotu artıq hazırlamışlar. Yeni nəsil maşınlar Əfqanıstan və İraqda minaları zərərsizləşdirmək üçün istifadə edilmişdir. Pulemyot, qumbaraatan və tank əleyhinə yüngül silahlarla təchiz olunmuş bir neçə döyüş maşını (məsələn, **“Talon”**) nümunələri də hazırlanmışdır. Robotlar əsgərlər tərəfindən 1 kilometrədən məsafədən idarə olunur. Amerikanın San-Diyeqo şəhərində yerləşən dəniz tədqiqatları mərkəzi lazer tuşlama sistemi və pulemyotla təchiz edilmiş, metr yarımaya yaxın hündürlüyü olan insanabənzər robot prototipini yaratmışdır.

GƏLƏCƏYİN MÜHARİBƏLƏRİ

Pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) yaradılmasına bir neçə ölkə tərəfindən hələ keçən əsrin 60-cı illərində başlanmışdı. Keçmiş SSRİ-də bu istiqamətdə işlər “sönmüşdü”, ancaq ABŞ-da ona çox böyük üstünlük verilirdi. Hal-hazırda ən geniş yayılmış yeddi aparat var: *Global Hawk*, *Predator*, *Hunter*, *Pioneer*, *Shadow*, *Dragon Eye* və *Raven*. Bütün bu PUA-lar çox vaxt yüzlərlə kilometr məsafədə xüsusi yerləşdirilən yerüstü mərkəzlərdən radio vasitəsilə idarə olunur. Amerikanın “*The New York Times*” qəzetinin məlumatlarına görə, İraq səmasında yuxarıda qeyd olunan və başqa konstruksiyalı təxminən 700 PUA hərəkət edir. PUA-ların inkişafında yeni istiqamətlərdən biri özlərinə oxşar qırıcı-təyyarələrin yaradılmasından ibarətdir. Hazırda dünyanın 32 ölkəsi 250-dən çox pilotsuz təyyarə hazırlanması üzərində işləyir (bu sahədə ən aktiv ölkələrdən biri Çin sayılır). Məhz bu səbəbdən Pentaqonun müasir tədqiqatlar agentliyi (DARPA) belə aparatlara qarşı yeni silahın yaradılması üzərində işlərə başlayıb. Layihənin adı “*Peregrine UAV Killer*” dir. Güman edilir ki, yeni texnoloji silah çox böyük olmayıb, ucuz istehsal xərcləri və digər amillərlə yanaşı, yüksək davamlılığı ilə seçilən uçuş aparatı olacaq. O, düşmənin istənilən pilotsuz təyyarəsini məhv etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Digər perspektivli istiqamət – uçan çox kiçik robotlarla bağlıdır. Belə PUA-lar uçuş zamanı praktik olaraq davamlıdır: onu tapança gülləsi ilə vurmaq olar, lakin hətta snayper tüfəngi ilə nişan almaq real görünür. İraqda istifadə olunan ən kiçik pilotsuz aparatın uzunluğu bir metrədən çox deyil.

Təbii ki, PUA-lar insanı hava məkanından tamamilə sıxışdırıb çıxara bilməyəcək. ABŞ Konqresi Tədqiqat xidmətinin (Congressional Research Service) hazırladığı hesabatda deyildiyinə görə, pilotsuz təyyarələr pilotlu təyyarələrdən yüz dəfə tez dağılır. Ekspertlər bunun səbəbini belə izah edirlər: hər hansı ekstremal vəziyyətdə pilot maşını qəzadan xilas etmək üçün istənilən qərarı qəbul edə bilər, PUA-lar isə əksər texniki nasazlıqlar səbəbindən məhvə məhkumdur. Ona görə də təəccüblü deyil ki, dünyanın ən bahalı hərbi proqramı – “*Birgə Zərbə Qırıcısı*” *Fighter Joint Strike* (245 milyard dollarlıq) pilotlu qırıcıların yeni nəslinin yaradılmasına yönəlib. *F-35* qırıcılarının yaradılması, istehsalı və alınması layihəsində ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Danimarka, İtaliya, Niderland, Norveç və Türkiyə iştirak edir. Bundan başqa, *Eurofighter Typhoon* adlı qırıcının hazırlanması üzrə ümumavropa layihəsi də mövcuddur. Bu layihənin dəyəri 90 milyard dollardan bir az çoxdur. Ehtimal olunur ki, layihə çərçivəsində 620-yə yaxın döyüş maşını düzəldilə bilər. Sözügedən təyyarələrin xüsusiyyətləri gizli saxlanılır.

Bu ərəfədə mütəxəssislər gələcəyin döyüş təyyarəsinin hazırda istismarda olan müasir təyyarə modelləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri haqda mülahizələr irəli sürürlər. Yeni təyyarənin hissələri indi tamam başqa funksiyaları yerinə yetirəcək. Məsələn, korpusun üstü özündə bir sıra əlavə funksiyaları cəmləşdirir: o,

elektromaqnit titrəyişlərini qeydəalma və ötürmə qabiliyyətinə malik nəhəng anten, radar və sensora çevriləcək. Yəni təyyarə istənilən hava şəraitində “görmə” xüsusiyyətinə malik olacaq və pilotun görünüş sahəsi 360 dərəcə təşkil edəcək. Nanotexnologiyaların inkişafı təyyarənin üst hissəsinə sıradan çıxmış hissələr haqda məlumat verən “termometr” funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verəcək. Təyyarənin idarə olunmasını tənzimləyən ənənəvi eleronlar onun qanadlarının quruluşunu daha dəqiq və ehtiyatlı dəyişən nanoqurğularla əvəz ediləcək ki, bu da daha yüksəksürətli uçuşa və manevrə imkan verəcək. Artıq bu onillikdə təyyarələr lazerlərlə təchiz ediləcək. Onların əsas vəzifəsi düşmənin hava hücumundan müdafiə sensorlarının məhv edilməsi, uzaqda olan düşmən raketlərinin axtarışı və həmin raketlərin qısa məsafələrdə vurulmasından ibarət olacaq. Təyyarəyə düşmənin elektron qurğularını məhv etmə bacarığına malik mikrodalğalı silah, həmçinin lazer və elektromaqnit silahı üçün kifayət qədər enerji hasil etməyə malik yeni mühərriklər quraşdırılacaq. Gələcəyin təyyarəsini ancaq bir pilot idarə edəcək, çoxpilotlu ekipajlar isə tarixdə qalacaq. Texnologiyaların inkişafı sayəsində təyyarəçi bütün tapşırıqları təkbaşına yerinə yetirmək bacarığına malik olacaq.

Perspektivdə – dəfələrlə kosmosa çıxıb, yenidən atmosfərə qayıdan döyüş aparatlarının hazırlanması məsələsi durur. Ümumiyyətlə, mütəxəssislərin fikrincə, müharibənin altıncı dövrünün döyüş meydanı daha çox kosmik məkan ola bilər. O zaman, görünür ki, artıq müharibənin yeddinci dövrü haqqında danışmaq lazım gələcək. Lakin müvafiq layihələrin icrası həddən artıq xərc və çoxlu enerji tələb etməsi səbəbindən, bu müharibələrin yaxın gələcəyin işi olmadığını əminliklə söyləmək mümkündür.

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

Gələcəkdə hərbi münaqişələr zamanı bir-biriləri ilə əsgərlərin deyil, robotların və peyk dəstələrinin mübarizə aparacağı za-

GƏLƏCƏYİN MÜHARİBƏLƏRİ

manlarda ordulara ehtiyac olmayacaq. Lakin yüksək texnoloji döyüş kommunikasiyalarına birinci zərbə endiriləndən sonra, qısa vaxt ərzində buna yenə zərurət yaranacaq. O zaman keçmiş sərt və kontaktlı müharibəyə kəskin ehtiyac yaranacaq. Əlbəttə ki, söhbət müharibənin final epizodlarından gedir və burada bir-biri ilə vuruşan rəqiblərə ancaq “sonuncu məhvedici zərbə” endirmək qalacaq. Buna baxmayaraq, quru qoşunlarını köməkçi dəstə rolunun icraçısı səviyyəsinə qədər “endirmək” hələ tezdir.

Quru qoşunlarından istifadə üsullarındakı yeniliklərə əsasən, ayrı-ayrılıqda hər bir əsgər praktiki olaraq avtonom döyüş vahidinə çevrilməlidir. O, yeni rəbitə və məlumatların ötürülməsi texnologiyalarının köməyiylə vahid komanda şəbəkəsinə qoşulacaq və bilavasitə komanda mərkəzlərindən düşmən dəstələrinin yerdəyişməsi və ümumi döyüşün gedişi haqda lazım olan bütün məlumatları alacaq. Artıq Amerikanın bir elmi-tədqiqat müəssisəsi rəbitə əlaqəsi üçün mikrofonlar və qulaqcıqlarla, gecəgörmə cihazı və istiliyi göstərən qəbuledici ilə, eləcə də qoşunların dislokasiyasını və kəşfiyyat məlumatlarını dəqiqləşdirməyə imkan verən və göz önündə yerləşən displeylə təchiz olunmuş “**Force XXI**” adlı yeni döyüş şlemi təqdim etmişdir. Bu gün ideal model belə görünür.

Gələcək əsgərin texniki avadanlıqla təchizatının perspektiv istiqamətlərindən biri də elektron qurğuları iflic edən, yönəldilmiş enerji mənbələrini, şüa silahlarını və qumbaraları özündə əks etdirən, “öldürücü olmayan silah” adı almış layihənin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bununla əlaqədar hərbi ekspertlər deyirlər ki, gələcək müharibələrdə daha az qan axıdılacaq.

“Müharibədə əsas məqsəd daha çox düşmən əsgərini öldürməkdir, – fikri düzgün deyil. Əsas olan – düşməni öz iradəsinə tabe etdirməkdir ki, yeni növ silah bunu effektiv yerinə yetirməyə daha çox imkan verir” – deyər Amerika ordusunun xüsusi təyinatlısı, hazırda isə yüksək texnoloji silah növləri üzrə ekspert **Con Aleksandr** bildirir. O və həmfikirləri iddia edirlər ki, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bəzi yeni növ silahların, məsələn, mikrodalğaların, lazerlərin istifadəsinə məhdudiyət qoyulması yanlışdır. Ekspertin sözlərinə görə, qanun düşmənin müvəqqəti görmə qabiliyyətinin itirilməsi üçün lazer silahlarından istifadəni qadağan edir. *“Bu axı gülüncdür”*, – deyər o, fikrini əsaslandırır: *“Hərbi qanunlar lazer silahı vasitəsilə insanları öldürməyə icazə verir, ancaq düşmən ordusunun əsgərlərini müvəqqəti kor etmək üçün gücü az olan lazerlərin istifadəsinə yox”*. **C. Aleksandrın** sözlərinə görə, qanunlarda olan belə qəribəliklərin ucbatından, hazırda alimlər rəqib əsgərlərin üzərində tam mənası ilə saniyədən də az vaxtda yandırır və dəşik açan öldürücü lazerləri təkmilləşdirmək məcburiyyətindədirlər. Belə silah tam qanuni sayılır.

Buna baxmayaraq, amerikalı ekspertlə heç də hamı razı deyil. Bir çoxları hesab edirlər ki, “öldürücü olmayan silah” ifadəsinin özü, ümumiyyətlə, məntiqsizdir. Bunun tətbiqi üçün, hərdən Moskvanın Dubrovka küçəsindəki Teatr Mərkəzinin

də baş verən faciə zamanı girovları xilas etmək məqsədilə terrorçulara qarşı istifadə olunan yuxugətirici qazı misal çəkirlər. O vaxt müxtəlif hesablamalara görə, 180 nəfər insan həyatını itirdi. Bu faciə sübut etdi ki, öldürücü hesab edilməyən kimyəvi maddə həqiqətən də ölümə gətirib çıxara bilər. Mikrodalğalar və lazerlər də bu sıraya aiddir.

GƏLƏCƏYİN NÜVƏSİ

Nüvə silahından istifadə ssenarilərinin bir çoxunun qeyri-inandırıcılığına baxmayaraq, onları nəzərdən qaçırmaq olmaz. ABŞ və Rusiyada artıq bir neçə ildir ki, yeni nəsil nüvə silahının yaradılması üzərində işlər aparılır. Bəzi şərhçilər bu prosesi “yeni silahlanma yarışı” adlandırırlar.

Amerika hərbiçiləri güclü adi bombalarla bir sırada duran və ənənəvi döyüş əməliyyatları zamanı istifadə oluna bilən, 5 kilotondan az gücə malik (daha çox təqdim olunan güc – onda bir kiloton) nüvə sursatları yaratmağı dəfələrlə təklif etmişlər. Hələlik bu istiqamətdə işlərə qanunla qadağa qoyulsa da, müəyyən addımlar atılmışdır.

Nüvə silahının “adi müharibə”də qanunla yol verilən tətbiqi variantlarından biri də bunkerləri, ballistik raketlərin şaxtalarını və yeraltı arsenalları məhv etmək üçün nəzərdə tutulan “**bunkerdağıdıcıları**”ndan (**bunker-busters**) istifadə edilməsi ola bilər. ABŞ Silahlı Qüvvələrinin sərəncamında olan bunkerdağıdıcı bombalar təxminən 9-12 metr qalınlığında olan torpaq qatını və dəmirbetonu keçəndən sonra partlaya bilər. Lakin bir çox yeraltı qərargah və mühafizə olunan yerlər 30 metr dərinlikdə olur ki, bu da onların dağıdılmasını qeyri-mümkün edir. Lakin belə bir ehtimal var ki, ərazinin bir çox hissəsini radioaktiv

şüalanmadan qorumaq üçün bunkerdağıdıcı bombaların yerin dərinliyinə lazımı qədər daxil olması mümkündür.

Yeni növ nüvə silahlarının yaradılması sahəsində tədqiqatların digər istiqaməti **qafniy bombası** ilə bağlıdır. Bu layihə haqda məlumat son dərəcə məhdudlaşdırılıb. Hal-hazırda layihə haq-

GƏLƏCƏYİN MÜHARİBƏLƏRİ

da yalnız aşağıdakılar məlumdur: Texas Universitetində keçirilən eksperiment zamanı qafniyin izomerini rentgen vasitəsilə şüalandırıblar, bu isə partlayışa sərf olunandan 60 dəfə çox enerjinin üzə çıxması ilə nəticələnib. Enerji, öldürücü qamma-şüalanma şəklində ayrılırdı. İlk hesablamalara görə, qafniyin 1 qramının dağıdıcı gücü 50 kiloqram trotilinkinə bərabərdir. Qafniy bombasının əsas xüsusiyyəti budur ki, onun partlayışı adi nüvə bombasının partlayışı zamanı olduğu kimi, yüksək dərəcəli radiasiya qalıqlarının yaranmasına gətirib çıxarmır.

KİBERMÜHARİBƏLƏR

Gələcək müharibələrin (istər altıncı, yeddinci... və ya onuncu dövr olsun) ayrılmaz elementi – informasiya savaşı olacaq. Hərbi texnologiyaların əsas məqsədi düşmənin sənaye infrastrukturunun tam dağıdılmasına, ölkə iqtisadiyyatının məhv edilməsinə və informasiya cəhətdən susdurulmasına yönəldiləcək. Bu istiqamətdə ilk “sınaqlar” artıq keçirilib: 1991-ci ildə Fars körfəzində baş verən müharibə birinci televiziya müharibəsi oldu. NATO-nun Yuqoslaviyaya qarşı əməliyyatını birinci internet müharibəsi, İraqa qarşı əməliyyatları isə bütün dünyanı yalan məlumatlarla aldatmağın parlaq nümunəsi kimi qəbul etmək olar. Buradan da beynəlxalq kütləvi kommunikasiya vasitəsi – ümumdünya şəbəkəsi olan internetin informasiya müharibələrinin döyüş meydanına çevrilməsi meylə özünü göstərir.

Lakin infomüharibəni təsadüfən və ya qəsdən hər hansı bir qanunpozulma faktını özündə əks etdirən mənasız kompüter cinayətkarlığına aid etmək lazım deyil. İnformasiya müharibəsinin aparılması informasiyanın bir silah kimi döyüş meydanında, istər iqtisadi-siyasi, istərsə də sosial-mədəni sferada istifadəsi üzrə birgə fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Sözgedən sahədə *Martin Libikin* hələ 1995-ci ilin avqust ayında ABŞ Milli Müdafiə İnstitutu tərəfindən çap edilən “*İnformasiya müharibəsi nə deməkdir?*” işi klassik nümunə hesab edilir. Orada müəllif informasiya müha-

ribəsinin 7 üsulunu müəyyən etmişdir: komanda-idarəetmə, kəşfiyyat, elektron (düşmənin silahlı qüvvələrinə qarşı), psixoloji, haker, iqtisadi və nəhayət, kibermüharibə (cəmiyyətə qarşı). **Komanda-idarəetmə müharibəsi (Command and control)** rəhbərlərin və icraçıların arasında olan rabitə kanallarını hədəf götürür. Hücüm edən “boğazı” (rabitə kanallarını) kəsərək “başı” “bədəndən” ayırır. **Kəşfiyyat müharibəsi (Information Based Warfare)** hərbi sahədə mühüm informasiyanı toplamaq (hücüm kimi) və öz məlumatlarını qorumaq məqsədi güdür. **Elektron müharibə (Electronic)** elektron kommunikasiya vasitələrinə radorabitə, radarlar və kompüter şəbəkələrinə qarşı yönəlib. **Psixoloji müharibə (Psychological)** təbliğat, “beyinlərin yuyulması”, düşmən ölkənin əhalisinə informasiya vasitəsilə təsir etməyi nəzərdə tutur. Bura “**mədəniyyət müharibəsi**” (**Kulturkampf**) adlandırılan müharibə də daxildir.

Haker müharibəsi (Hackerwar) informasiya erasının yetirməsidir. Düşmənin mülki obyektlərinə qarşı (hədəfləri yalnız hərbi obyektlər olan elektron müharibəsindən fərqli olaraq) diversiya əməliyyatlarını və onlardan müdafiəni (bank şəbəkələrinin dağıdılması) nəzərdə tutur. **İqtisadi informasiya müharibəsi (Economic Infor-Wor fare)** iki formadan ibarətdir: **informasiya blokadası** (ABŞ-a qarşı yönəldilmiş) və **informasiya imperializmi** (ABŞ-ın öz metodu). Və nəhayət, **M.Libikin**in nəyə görə, “adi” haker müharibəsindən ayırdığı **kibermüharibələr (Cyberwar)**. Onların məqsədi informasiya terrorçuluğunu (hədəfi izləməyə və ya şantaj etməyə imkan verən kompüter məlumatlarının əldə edilməsi) həyata keçirməkdir.

Sonda qeyd edək ki, robot və kompüter sistemlərinin konstruktorları daim hərbi robotexnikanın inkişafını ləngidən bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Onlardan ən əsası – döyüş meydanında yaranan problemlərə qarşı tam uyğun qərarların operativ şəkildə qəbuluna kompüterin qadir olmamasıdır. Bu səbəbdən insan beyni müasir müharibədə əsas silah kimi qalmaqda davam edir və gələcək müharibələrdə də həlledici amil statusunu qoruyub saxlaya bilər.

Nəhayət, dünyanın müxtəlif ölkələrinin ordularında texniki cəhətdən yenidən təchizedilmə və yenidən təşkiledilmə problemlərindən başqa, həm də gələcək müharibələrin aparılması sahəsində hüquqi problemlər mövcuddur.

Hazırda bütün beynəlxalq sazişlər müharibənin dördüncü dövrü adı və beşinci dövrün nüvə silahları əsasında bağlanır. Lakin kontaktsiz altıncı müharibə dövrünün silahları ilə bağlı heç bir razılaşma yoxdur. Odur ki, bu silahlar mövcud olan bütün razılaşma bazasını məhv edə bilər. Bu səbəbdən yeni növ silahların işlənilib hazırlanması ilə yanaşı, onların tətbiqi haqda beynəlxalq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi də zəruridir.

Xarici KİV və internet materialları əsasında hazırladı:
polkovnik-leytenant İsmayıl ABDULLAYEV
“Hərbi bilik”

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

DÜNYANIN APARICI ÖLKƏLƏRİNİN “GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ” TƏCHİZATLARI

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində bir çox ölkələr “gələcəyin əsgəri”, “gələcəyin silahı” və s. proqramlar çərçivəsində hazırlanan silahların üstün tipləri ilə cəmiyyət qarşısında “öyünmək” qərarına gəldilər və öz silahlarının nə qədər güclü olduğunu sübut etməyə çalışdılar. Bu silahların arasında olduqca maraqlı nümunələr də var. Hətta bəzi ağılasığmaz model bəzə də var ki, çəkilişi 10 kq təşkil edir. Lakin yüz minlərlə vəsaitin daha ya rəli bir şeyə xərclənməsinə baxmayaraq, anlaşılmazlıq doğuran nümunə bəzə də az deyil. Məqalə çərçivəsində “gələcəyin əsgəri” və onun daha real variantları haqqında məlumat verməyə çalışacağıq.

“Gələcəyin əsgəri” (Future Soldier, Soldier of the Future) –1990-cı illərin sonlarında ABŞ və NATO ölkələri tərəfindən yaradılmasına təşəbbüs edilən beynəlxalq hərbi layihəni ifadə edən ümumi terminin adıdır.

Bu, XXI əsrin texnoloji nailiyyətlərinə, o cümlədən yerləşdirmə və naviqasiya sistemlərinə, gecəgörmə və təkmilləşdirilmiş hədəfəyönləndirmə sistemlərinə, döyüşünün ümumi vəziyyətinin psixofizioloji parametrlərinin monitorinq sistemlərinə, həmçinin nanomateriallar sahəsində aparılan ən yeni işlər çərçivəsində hazırlanan və eyni zamanda ekzoskeletin dayaq funksiyalarını icra edən yüngül və dinamik zireh-təchizatın yaradılmasına əsaslanmaqla, əsgərin ümumi fəaliyyəti və effektivliyini yüksəltməyi nəzərdə tutan bir sistem yaratmaqdır. Təchizat və yaxın döyüş vasitələri sahəsində ən yeni nailiyyətlərlə, ilk növbədə xüsusi təyinatlı bölmələr təchiz edilir.

Dünyada bu cür ən müasir səkkiz layihə mövcuddur. Bu, ABŞ-ın “**Land Warrior**” və “**Mounted Warrior**”, Fransanın – “**FELIN**” (Fantassin a Equipe ments et Liaisons Integres), Almaniyanın – “**IdZ**” (Infanterist der Zukunft), Böyük Britaniyanın – “**FIST**” (Future Integrated Soldier Technology), İspaniyanın – “**COMFUT**” (COMbatiente FUTuro or Future Warfighter), Kanadanın – “**ISSP**” (Integrated Soldier System Project) və İsrailin – “**ANOG**” döyüş dəstləri sistemləridir.

Onların hamısı eyni sxem üzrə qurulmuşdur. Sadalanan ən müasir səkkiz təchizatın tərkibinə daxildir: lazer məsafəölçəni, kiçik ölçülü kompüter, dəbilqəüstü və ya sinə displeyi, lazımı məlumat bazaları, elektron xəritələr, yerləşdirmə sistemi, operativ dialoq və real zamanda informasiya verməni dəstəkləyən proqramlar. Bu sistemlər vahid döyüşü idarəetmə sisteminin mövcudluğuyla xarakterizə olunur. Belə sistemlər ilk dəfə ABŞ və İsraildə yaradılıb. İndi bu sistemlər adı çəkilən ölkələrin SQ və güc nazirliklərində təchizat elementi qismində fəal

istifadə olunmaqla yanaşı başqa ölkələrə də idxal edilir və ya onlar tərəfindən “yamsılanaraq” üzərində müəyyən işlər görülür.

Gəlin “gələcəyin əsgərləri”nin hal-hazırda mövcud olan təchizatlarını nəzərdən keçirək və onlardan hansıların hazırlıq mərhələsində olduğuna diqqət yetirək.

“LAND WARRIOR” LAYİHƏSİ (ABŞ)

Digər dövlətlərdən əvvəl başlanmış Amerika proqramı hal-hazırda çox böyük nəticələrə nail olmuşdur. 2003-cü ilə qədər ABŞ-da “**Land Warrior Block-1**”in və “**Land Warrior Block - 2**”nin 2 dəsti yaradılıb. “Land Warrior Block-2” “Stryker-brigade” birləşmələrinin (“**Stryker**” hərbi maşınlarıyla təchiz edilən yeni tipli birləşmələr) əsgərləri üçün nəzərdə tutulub. 2003-cü ildə “Land Warrior Block 2”nin təchiz edilməsi qərara alındı. Hal-hazırda “**Mounted Warrior**” adı almış perspektivli təchizat dəstinin hazırlanması “**General Dynamics C4 Systems**” şirkəti tərəfindən həyata keçirilir.

“Mounted Warrior” dəstinə kompüter, dəbilqə displeyi (HMD), GPS-naviqator, radiostansiya, qidalandırma bloku və silahlanmanı idarəetmə sistemi daxildir.

Əsgər avtomatik tufəngə bərkidilmiş video və infraqırmızı kameralarla döyüş meydanını müşahidə edə bilər. Bu sistemin bir özelliği də odur ki, video və infraqırmızı kameralardan alınan görüntü real zamanda displeyde əks olunur ki, bu da döyüşçünün sığınaqda da qala bilməsinə imkan yaradır. HMD-yə əlavə olaraq, dəbilqə monokulyar optik sistem, qulaqlıqlar və mikrofonla təchiz edilib. Bütün bölmələr “**Stryker**” zirehli avtomobilləriylə birlikdə vahid informasiya sisteminə birləşdirilmişdir. Hərbi maşınlar yalnız əsgərlərin daşınması və atəş dəstəyi təminatını həyata keçirmir, həm bir növ “in-

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

formasiya qovşağı” rolunu oynayır, həm də “döyüş sahəsi” ilə müxtəlif bölmələr arasında informasiya mübadiləsini təmin edir.

2006-cı ilin may ayından sentyabra qədər 23-cü piyada diviziyasının 4-cü briqadasının bazasında (Lyuis istehkamı, şt. Vaşinqton) 440 ədəd “Land Warrior” və 147 ədəd “Mounted Warrior” dəstinin birinci çöl-səhra sınaqları keçirilmişdir. 2007-ci ilin fevralında keçirilən sınaqların nəticələrini əsas götürən Pentaqon lazımi texnologiyaların olmaması səbəbindən dəstlərin aşağı effektivliyinə görə proqramın bağlanması haqqında məlumat yaydı.

Ancaq 2007-ci ilin iyununda 4-cü briqada 200 ədəd döyüş dəsti “Land Warrior” və “Mounted Warrior” ilə birlikdə İraqa göndərildi. Dəstlər şəhərdə patrul xidmətinin aparılması şəraitində və səhra şərtlərində sınaqdan keçirildi.

Avqustda döyüş dəstinin təkmilləşdirilmiş yeni variantı təqdim edildi. O öz sələfindən əhəmiyyətli dərəcədə yüngül və bir sıra texniki yeniliklərə sahib idi. Xüsusən də bu, avadanlığın çəkisində özünü göstərirdi. Belə ki, indi elektron avadanlığın çəkisi əvvəlki kimi, 4,5 kq deyil, 3,2 kiloqram təşkil edirdi. GPS-naviqator və dəbilqə displeyindən əlavə, yeni dəst snayperlərin yerini təyin edən “Bumeranq” sistemiylə, həmçinin idarəetmə blokunda daha yığcam klaviatura ilə təchiz olunub. Yeni dəstlər ZDM “Strayker”lə məlumat mübadiləsi apara bilər və onların köməyiylə istehkamçı-robotları da idarə etmək olar.

2007-ci ilin iyulunda ABŞ Konqresinin Silahlı Qüvvələr üzrə komitəsi “Land Warrior” layihəsinin reallaşdırılmasının davamına ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirdi və bununla bağlı geniş bir məruzə hazırladı. 2008-ci ilin müdafiə büdcəsində çöl-səhra sınaqlarının davamı və dəstin təkmilləşdirilməsi üçün 18,7

milyon dollar mədəvəsait ayrıldı.

O da maraqlı fakt -dır ki, 2005-ci ilin fevralında “Land Warrior” proqramı “**Future Force Warrior**” (FFW) layihəsiylə birləşdirildi ki, bu da tamamilə yeni – “gələcək texnologiyalar”la “**Land Warrior-II**” dəstinin yaradılmasına səbəb oldu. Onların birləşməsinə bax-

mayaraq, “**Future Force Warrior**” proqramı çox perspektivli sayılır və hətta “Land Warrior” layihəsi bağlansa belə maliyyələşdirilir. FFW dəstinin əsas elementlərindən biri də əsgərin müdafiəsi və elektromexaniki “əzələlər”in hesabına onun fiziki imkanlarının artımını təmin edən kostyum-ekzoskelet olacağı planlaşdırılır.

Hərbi komandanlığın bəyanatına görə, İraqda onların tətbiqi zamanı “Land Warrior” və “Mounted Warrior” dəstləri əsgərlərin şəhər şəraitində məlumatlılıq səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltdi, həmçinin döyüş tapşırığının icrası vaxtı koordinasiyanı yaxşılaşdırmağa imkan vermişdir.

“**Land Warrior**” – kompüter dəstindən, dəbilqə displeyi, GPS naviqatoru, radiostansiya və qidalandırma blokundan, silahları idarəetmə və snayperlərin yerini təyinetmə sistemindən ibarətdir. Döyüşçü avtomatik tufəngə quraşdırılmış video və infraqırmızı kameralardan alınan və displeydə əks olunan görüntülər hesabına döyüş meydanını izləyə bilər. Çəkisi 50 kq-a qədərdir. Eyni zamanda, əsgərlər dəstin narahat və etibarsız olduğundan, zəif elementlərə görə qidalanmanın tez-tez kəsildiyindən danışırlar. Bundan başqa, yeni elektron cihazların köməyi ilə komandalara ötürülməsində çətinliklər var, həmçinin dəst ekstremal şəraitdə qərar qəbul etməyə mane olur.

Əsgərlərin yeni sistemlərə neqativ münasibətinə baxmayaraq, layihənin davamı və yeni təchizatın bütün çatışmazlıqlarını üzə çıxarmaq üçün real döyüş fəaliyyətlərində çöl-səhra sınaqlarının sayını artırmaq planlaşdırılır. Layihəyə təxminən 500 milyon dollara yaxın vəsait xərclənmişdir. “Land Warrior” un bir dəstinin təxmini qiyməti 70 min dollar təşkil edir.

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

“IdZ-ES” LAYİHƏSİ (ALMANİYA)

Döyüş fəaliyyətlərinin keçirilməsi üçün xüsusi layihələndirilən və modul şəklində hazırlanan bu sistem alman piyadalarının məhvetmə səviyyəsi, sağqalma dərəcəsi, mobillik, döyüşün aparılması və döyüş hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edir. Sistemi Avropa aerokosmik və müdafiə konserninin (**EADS Defence Electronics**) elektronika bölməsi və **Rheinmetall (Rheinmetall DeTec AG)** şirkətləri qrupunun müdafiə bölməsi hazırlayır.

Bütövlükdə, “**IdZ-ES**” layihəsi onun Avropa və beynəlxalq analoqları kimi, üç əsas elementdən – müdafiə, ətrafdakı vəziyyət haqqında məlumatın təminatı, rabitə və silah sistemindən ibarətdir. Modul rabitə avadanlığı səs və video məlumatları verməyə qadirdir. GPS sistemiylə birləşdirilən rəqəmsal ekran real zaman kəsimində yerüstü vəziyyəti əksətdirməyə, komandanlıq və döyüşü idarəetmə mərkəzlərinə ötürmə imkanlarına malikdir. Bundan başqa, “**Rheinmetall IC4U**” hesablama kompüterləri real zamanda ayrı-ayrı döyüşçülər, döyüş nəqliyyatı və uyğun şəbəkələr arasında məlumatların ötürülməsini təmin edir.

Artilleriya atəşini və minaların aşkarlanmasını idarəetmə məqsədilə əlavə olaraq geniş tənzimçilər (verici-qəbuledici) dəsti hazırlanır. “**IdZ-ES**” texnologiyalarının müxtəlif zirehli sistemlərə quraşdırılması da planlaşdırılır, məsələn, yeni döyüş nəqliyyatı “**Puma**”ya (Almaniya istehsalı), “**Boxer**” zirehli avtomobilinə və yüngül döyüş təyyarələrinə.

“**IdZ-ES**” layihəsi üzrə “gələcəyin alman əsgəri”nin tam təchizatı özündə “**Heckler and Koch**” şirkətinin istehsalı olan “**G-36**” avtomatını; silaha quraşdırılacaq lazer sistemini; yük jiletinə yerləşdirilmiş komandanlıq, idarəetmə və

rabitə (S-41) kompüter informasiya sistemini; göz və qulaqların müdafiəsini təmin edən alt sistemini; nüvə, bioloji və kimyəvi silahdan müdafiənin alt sistemlərini; ballistik və zərbələrdən müdafiənin alt sistemini, həmçinin gecəgörmə sistemini ehtiva edir. Ən əhəmiyyətli alt sistemlərdən biri, Avropa şirkəti **“Thales”**də hazırlanan **“NavICom C-41”** rabitə-naviqasiya köməkçisidir. Bu sistem əsgərin və onun yoldaşlarının, minalı sahələrin (qabaqcadan digər verici-qəbuledicilərlə müəyyən edilmiş) və digər təhlükə zonalarının yerini müəyyənləşdirir, həmçinin döyüş hədəflərini, onların koordinatlarını, trayektoriyasını, düşmən, dost və ya neytral hərbi güclərin olmasını müəyyən edir. **“NavICom”** real zaman kəsiyində əsgərlə arxa cəbhə arasında müxtəlif səviyyəli nəzarət və idarəetməni, həmçinin təhlükəsiz rabitə və məlumat mübadiləsini təmin edir.

“IdZ” döyüş təchizatına düşmən snayperlərinin yerini təyin edən və döyüşçünün sağlamlıq vəziyyətini nəzarətdə saxlayan əlavə komponentlər də quraşdırıla bilər. Mərkəzi idarəetmə elementi və sistemlə qarşılıqlı fəaliyyətlər cib kompüterini vasitəsilə həyata keçirilir.

Şəxsi cib kompüterini (ŞCK) və quraşdırılmış rəqəmsal xəritə, həmçinin GPS qəbuledicinin köməyi ilə əsgərlər öz yerlərini müəyyənləşdirə və təyinat bölgəsinə çatmağa bilərlər. Rəqəmsal ultra-yüksək tezlikli radiomodul döyüşçülərə bir-biri arasında sabit və simsiz rabitə təşkil etməyə imkan yaradır. ŞCK döyüşçünün yerini, hesabları, şəkilləri, həmçinin video materialları komanda məntəqəsinə ötürür.

“Gələcəyin əsgəri” sistemi əsgərin hansı nöqtədə olmasından asılı olmayaraq, real zaman kəsində onun ən son informasiya ilə təminatı üçün layihələşdirilmişdir.

“IdZ” dəsti **“Heckler and Koch”** şirkətinin istehsalı olan **“G-36”** avtomatını, silaha quraşdırıla bilən lazer sistemini, rəhbərlik etmə, idarəetmə və rabitənin kompüter informasiya sistemini, gözləri və qulaqları qoruma sistemini, nüvə, bioloji və kimyəvi silahdan sistemaltı müdafiəni, gecəgörmə sistemini, əsgərlərin, mina sahələrinin və digər təhlükəli bölgələrin yerini təyin edən rabitə naviqasiyası sistemini ehtiva edir. Çəkisi 43 kq-a qədərdir.

“IdZ” sisteminin davamı **“EADS”** şirkətlər birliyi tərəfindən hazırlanan yeni nəsil **“Warrior-21”**dir. **“Warrior-21”** modul sistemi **“EADS”**ın hazırladığı digər silahlanma və ona uyğun texnoloji proqramlardan istifadəni ehtiva edir. Məsələn, bura **“FAUST”** komanda və idarəetmə sistemi, **“FIS Heer”** (İspaniyada **“SIMACET”** layihəsi kimi informasiyanı idarəetmənin gələcək informasiya sistemi), **“SatComBW”** (Almaniya SQ-nin peyk rabitəsi sistemi), **“A400M”** (hava qüvvələrinin yeni Avropa standartı), **“NH-90”** (orta ölçülü və çoxməqsədli hərbi helikopterlər) və s. aid etmək olar. **“Warrior-21”**, ilk növbədə **“IdZ”** sistemində əsaslanır və konkret silahlı qüvvələrin şəxsi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır.

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

“FIST” LAYİHƏSİ (BÖYÜK BRİTANIYA)

Böyük Britaniyanın “gələcəyin əsgəri” layihəsi bu günə qədər Avropada mövcud olan ən bahalı və ən uzunsürən layihələrdəndir. Layihələşdirmə mərhələsi 1994-cü ildə başlanmışdır. Layihənin genişləndirilməsi 2009-2010 və 2015-ci ilə təyin edilmiş, 2020-ci ilə isə tam təchizat dəstinin döyüşə hazırlığı planlaşdırılır. “FIST”-in bir dəstinin qiyməti bütün əlavələri ilə birlikdə 70 000 funtsterlinqi (84 000 avro) ötür ki, bu da digər Avropa analoqlarından təxminən üç dəfə bahadır. Layihənin məqsədi 2015-2020-ci ilə qədər 30-35 min əsgəri təchiz etməkdir. Hazırlama müqaviləsi “*Qinetix*” və “*Thales UK*” şirkətləri ilə imzalanmışdır.

Layihə gələcəyin əsgərinin fiziki və psixoloji yüklənməsini, həmçinin minimum döyüş və insan amili riskləri zamanı stressi azaldan, döyüşün aparılması effektivliyini optimallaşdıran xüsusi təchizatı təmin etməlidir.

“FIST” sistemi müxtəlif elektron sistemlər (elektron-optik çeviricilər, lazer məsafəölçəni, hədəf lokatorları, xəritələr sistemi, QPNS (Qlobal Peyk Naviqasiya Sistemi) və bir sıra başqa informasiya-rabitə sistemləri), geyimlər, qoruyucu dəbilqə (mühafizə sistemi və quraşdırılmış informasiya sistemi), şəxsi zireh və geniş silah sistemindən ibarətdir.

“FIST” sistemi “C-41” (komandanlıq, idarəetmə, rabitə, kəşfiyyat) sistemi funksiyalarının yaxşılaşdırılması, məhvetmə imkanlarının artırılması, mobilliyi, döyüşçünün yaşam qabiliyyəti və dayanıqlığı üçün hazırlanmışdır. Sistemdə böyük miqdarda elektron avadanlığa görə, sərbəst enerji mənbəyi probleminin həlli tələb olunur. Quraşdırılan akkumulyator yüngül və enerji yükünü maksimum müddətə saxlamalıdır.

Proqramın meneceri *Pol Uotann* sözlərinə görə, son illər ərzində *“Thales”* şirkəti vahid mərkəzdə birləşdirilmiş qida mənbəyindən istifadə ideyasından əl çəkmişdir. Sistemdəki elektron elementlərin əksəriyyəti şəxsi qida mənbəyinə ehtiyac duyur və nəticə kimi, sistemdə bir sıra müxtəlif akkumulyatorlardan istifadə oluna bilər.

Böyük Britaniyanın “gələcək əsgəri”nin əsas sistemaltı hissəsi rabitədir. Bölmə üzvləri arasında əlaqə kiçik ölçülü şifr radiosunun köməyi ilə təmin olunur. Əsgərlə əlaqə itərkən şəbəkə sistemi ehtiyat rabitə kanallarını təmin edir. Səs və başqa məlumatların döyüşçüyə ötürülməsi komanda mərkəzindən birbaşa həyata keçirilir. Əsgər “QPNS” sistemi, yolu hesablama cihazı və vəziyyət haqqında məlumatı olması üçün dəbilqə displeyində əks olunan xəritə ilə təchiz edilir.

“FIST” özündə “SA-80” hücum tufəngini və ehtiyacdən asılı olaraq “M-203” (ABŞ SQ-də sınaqdan keçirilmiş) qumbaraatanı, həmçinin tank əleyhinə silahı, lazer uzaqlıqölçəni, xəritələr sistemi və hədəf lokatorlarını, paltarları, quraşdırılmış informasiya sistemləri olan qoruyucu dəbilqəni, geniş silahlanma sistemini və şəxsi zirehi ehtiva edir. Çəkisi 35 kq-a qədərdir. Sadalanan sistemlərə əsgərin məhvetmə qabiliyyətinin artırılması üçün müşahidə, aşkaretmə və hədəfətuşlama alt sistemləri də qoşulur.

Xüsusi diqqət rahatlıq, kamuflyaj və mobillik nöqtəyi-nəzərindən döyüş təchizatı və zirehli müdafiəyə ayrılır. *“Qinetic”* şirkəti “gələcəyin əsgəri”nin bütün Avropa proqramları üçün ayrıca enerji təminatı problemləri ilə məşğul olur.

“COMFUT” LAYİHƏSİ (İSPANIYA)

*“Defense-aerospace”*nin verdiyi xəbərə görə, Avropa silah şirkəti *“EADS”*ın ispan bölməsi “gələcəyin əsgəri” konsepsiyasının hazırlanması üçün İspaniyanın Müdafiə Nazirliyi ilə müqavilə bağlamışdır.

Müqaviləyə uyğun olaraq, 2009-cu ilin sonuna kimi ispan ordusunun üç motopiyada manqası (36 əsgəri) “COMFUT” proqramı çərçivəsində yaradılmış yeni təchizatı alacaq və müxtəlif şəraitlərdə sınaqlardan keçirəcək.

36 əsgərdən hər biri yerli ərazi xəritəsi, taktiki şərait (bölmənin bütün əsgərlərinin yeri də daxil olmaqla), hədəflər və potensial təhlükələr əks olunan kiçik ölçülü kompüterlə təmin olunacaq. Əsgərlər real zaman şəraitində vəziyyət haqqında məlumatlarla mübadilə edə biləcəklər.

“COMFUT” konsepsiyasının ən əhəmiyyətli detallarından biri də əsgərin silahı ilə “intellektual dəbilqə” arasında rabitənin olmasıdır. “COMFUT” təchizatı dərzi ərazinin xəritəsini, taktiki şəraiti, hədəflər və potensial təhlükələr əks olunan portativ kompüterini ehtiva edir. Əsgərlər real zaman kəsiyində bir-biri ilə informasiya mübadiləsi edə bilirlər. Döyüşçünün gecə vaxtı nişanalmasını asanlaşdır.

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

İSPANİYANIN “COMFUT” DƏSTİ İLƏ
TƏMİN EDİLMİŞ ƏSGƏR

dırmaq üçün onun silahına quraşdırılan nişangahlı infraqırmızı kameradan dəbilqədəki displeyə şəkillər ötürülür. Ləvazimatlar sırasına rabitə və informasiya mübadiləsi sistemi, qidalanma mənbəyi və nəzarət sistemi, zirehli jilet də daxil edilib. Çəkisi 30 kq-a qəddərdir.

“COMFUT” layihəsi çərçivəsində zirehli jiletlə arxa çantası və xüsusi geyim də hazırlanacaq. Zirehli jiletə komandirə tabeliyində olanların vəziyyətini müşahidə etməyə imkan verən rabitə vasitələri, batareya və nəzarət sistemi yerləşəcəkdir. Yeni çöl-səhra forması əsgərlərə hava dəyişməsi və sabit temperaturlarda, hətta güclü isti və ya şaxta şəraitində də yüksək rahatlığı təmin etməlidir.

Əgər yeni təchizatın ilk 36 dəsti işləmə qabiliyyətini nümayiş etdirə bilsə, İspaniya Müdafiə Nazirliyində tam miqyaslı qoşun sınaqlarının keçirilməsi üçün 7000 dəst sifariş etməyi düşünürlər.

“IMESS” LAYİHƏSİ (İSVEÇRƏ)

Avropa şirkəti “*Airbus Defense and Space*” İsveçrə Silahlı Qüvvələri üçün “gələcəyin əsgəri” – “IMESS” təchizatının hazırlanmasını başa çatdırıb. “Jane's”-də yayılan məlumata görə, İsveçrə MN-nin təchizat idarəsi layihənin birinci mərhələsində hazırlanmış işləri qəbul etmişdir. Yaxın vaxtlarda ikinci mərhələ başlanacaq və İsveçrə hərbiçiləri təchizatın çöl-səhra sınaqlarını keçirəcəklər.

İkinci mərhələ, 2 illik bir dövrü əhatə edəcək. Bu mərhələdə “Airbus Defense and Space” sınaqlar boyu texniki və təminat dəstəyi göstərəcək. Yoxlamaların

İSVEÇRƏNİN "IMESS" DƏSTİ İLƏ
TƏMİN EDİLMİŞ ƏSGƏR

nəticəsinə görə, İsveç - rə Müdafiə Nazirliyi "IMESS"-in qəbulu haqqında qərar qəbul edəcək. Avropa şirkətinin məlumatına görə, o artıq yeni təchizatın seriya şəklində istehsalına hazırlaşır.

İsveçrə Müdafiə Nazirliyi "Airbus Defense and Space" şirkəti ilə 2007-ci ildə "IMESS" təchizatını hazırlamaq üçün müqavilə bağladı. 2011-ci ildə genişləndirilmiş texnoloji planlaşdırma üçün əlavə müqavilə imzalandı. Bu sazişin qiyməti təxminən 22 milyon dollar təşkil edirdi. Müqaviləyə

160 milyon dollara qiymətləndirilən təchizatın seriyalı istehsalı da daxil edilmişdi.

"IMESS" təchizatı modul prinsipi üzrə açıq arxitekturayla layihələşdirilmiş "Warrior-21" əsasında "Airbus Defense and Space" şirkəti tərəfindən hazırlanıb. Bu qərar əhəmiyyətli xərc çəkmədən və tez bir zamanda təchizatın əsas komponentlərini əvəz etməyə imkan verir. Nişangahlardan alınan videoşəkillər birbaşa dəbilqədəki displeyə ötürülür, ərazidəki təhlükəli yerlərə yaxınlaşanda səsli xəbərdarlıq sistemi, hərbi qulluqçuların istifadəsi üçün qısaməsafəli "SR-600" radiostansiyası və döyüş maşınının tərkibində istifadə üçün "VR-600" radiostansiyası, informasiya mübadiləsi və optik sistemlər, gündüz və gecəgörmə nişangahları "Sword T&D"-ni ehtiva edir. Çəkisi 20 kq-a qədərdir.

Bundan başqa, təchizatda döyüşçünün sağlamlıq vəziyyətinin əsas parametrlərinin komandirin nəzarət sistemlərinə ötürülməsi üçün izləmə sistemi reallaşdırılıb. "Warrior-21"-də snayperlərin aşkar edilməsi sistemlərini əlavə etmək də planlaşdırılırdı. "IMESS" İsveçrə təchizatı "Sword T&D" gündüz-gecə nişangahı da daxil olmaqla "Kongsberg TacLAN" rabitə sistemi və optik "Sagem" sistemləri ilə də təmin edilib.

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

“FELIN” LAYİHƏSİ (FRANSA)

“FELIN” proqramı Fransada 1990-cı illərin sonlarından hazırlanır. “FELIN” modulyar konstruksiyası və açıq arxitekturasıyla fərqlənən fərdi təchizat dəstidir. “FELIN” dəstinin birinci sınaqları 2000-ci ildə baş tutub.

2003-cü ildə keçirilmiş tenderin gedişatında Fransa Silahlı Qüvvələri üstünlüyü “Sagem” şirkətinə verdi. Şirkət də dərhal “FELIN-I” – təchizat dəstinin hazırlamasına başladı. “FELIN” fransız dilindən tərcümədə – “*Fantassin a Equipement et Liaisons Integres*”, yəni “*Birləşdirilmiş avadanlıq və piyadanın əlaqə vasitələri*” anlamı verir. “FELIN” “gələcək əsgərin dəsti” adlandırılan yüksək texnologiyalı fərdi təchizat dəstidir. Fransanın Müdafiə Nazirliyinin ilkin planlarına görə, 2010-cu ilin sonuna kimi qoşunlar 30 000-dən çox belə dəst almalydılar. Onlardan 22,5 min 20 piyada briqadasının silahlanmasına, 9 000-i isə zirehli tank, artilleriya və mühəndis qoşunlarına verilməli idi.

2007-ci ilin sentyabrında təchizatın ilk 50 təcrübi nümunəsi Əfqanıstandakı fransız sülhməramlı birliyinə göndərildi. Elektron avadanlığı da (radio, video

və infraqırmızı kameralar, naviqasiya cihazları, idarə etmə bloku) nəzərə alsaq, silah, döyüş sursatı, güllə-keçməz jilet və qidalanma elementləri olan paltarlar və dəbilqə ilə birlikdə təchizatın tam dəstinin çəkisi təxminən 25 kq təşkil edir. Dəst 3 müxtəlif konfigurasiyada təqdim edilməlidir. Hər piyada briqadası 1000 ədəd belə dəst almalıdır.

“FELIN” dəstinə ənənəvi fransız hücum tüfəngi “FAMAS”-dan başqa kamuflə edilmiş gödəkcə və şalvarlar, yeni və yüksək keyfiyyətli fərdi zirehli müdafiə vasitələri, radiostansiya, fərdi kompüter, GPS qəbul edici, optik sistemlər (o cümlədən nişangahlar), həmçinin dəbilqəyə bərki -

dilən informasiya displeyi daxildir. Dəst üçün qida mənbələri qismində 2 litium-ion akkumulyatorundan istifadə olunur.

Günümüzdə tam hazır olan və sınaqlardan keçən təchizatın üç dəsti var: adi əsgərlər, taqım və manqa komandirləri üçün. Bundan başqa, dəstin tərkibinə daxil olan bütün avadanlıqlar təyinatı və fəaliyyət tipinə görə 3 qrupa bölünür: fərdi, xüsusi və kollektiv istifadə üçün.

Fərdi təyinatın alt sistemlərinə təchizatın 6 nümunəsi daxildir:

– alov və nəmişlikdən qoruma elementləriylə qoruyucu geyim, həmçinin fərdi zirehli müdafiə vasitəsi (onun əsasını fərdi zirehli müdafiə vasitələri asılan yeni modifikasiyalı universal jilet təşkil edir), içməli su, əl qumbaraları və hücum tüfənginə ehtiyat daraqlar yerləşdirilən arxa çantası;

– **“elektron jilet”** – fərdi kompüter, GPS qəbuledicisi, rabitə vasitələri və s.-dən ibarət optik-elektronik və başqa radio avadanlıqlar sistemidir;

– **“daşınan elektron platforma”** faktiki olaraq, “FELIN”-in “ürəyi”dir və ona “elektron jilet”in tərkibindən radiotexnika və opto-elektronik vasitələri də daxildir. Kompüter platformasının komponentləri lazım olduqda onun tərkibinə əlavə və ya yeni radioelektron avadanlıq nümunələri qoşmağa imkan verən açıq arxitekturaya malikdir. Bu platforma USB 2.0 interfeysindən istifadə edir:

– fərdi enerji təchizatı (litium-ion akkumulyatorları) vasitələri;

– döyüşçülərin şəxsi silahı. “FELIN” dəstindən istifadə edən əsgərlərin əsas silahı “FAMAS” hücum tüfəngidir, ancaq ondan başqa və lazım gələndə hallarda 5,56-mm çaplı yüngül “MINIMI” pulemyotu, özündə 30 mm çaplı lüləaltı qumbaraatanı və 5,56 mm çaplı hücum tüfəngi “PAPOP”u birləşdirən ikiqat təyinatlı atıcı silah, infraqırmızı da daxil olmaqla uyğun nişangahlarıyla 7,62 mm çaplı “FRS2” snayper tüfəngi istifadə oluna bilər. Təchizat dəstində “FAMAS” tüfənginə kiçik ölçülü videokamera quraşdırılmışdır ki, bu da taqım və manqa komandirlərinin müşahidə və məlumatın yığılması sistemlərinə təsvirləri ötürməyə imkan verir;

– 3 komponentdən ibarət olan döyüş dəbilqəsi: şəffaf üz ekranlarının bərkidilməsi imkanına malik qoruyucu döyüş dəbilqəsi, rabitə sistemi və opto-elektronik sistem. Döyüş dəbilqəsi düşmən tərəfindən kütləvi qırğın silahının tətbiqi hallarında istifadə etmək üçün nəzərdə tutulan qoruyucu maska ilə təmin edilib. Maska hərbi qulluqçuya onu çıxartmadan qida və su (maskanın tənəffüs sistemi ya regenerasiya balonu – filtr, və ya hava balonundan istifadə edilə bilər) qəbul etməyə imkan verir. Döyüşçünün rabitə sistemi döyüş dəbilqəsinə quraşdırılıb, ancaq ayrılıqda da istifadə oluna bilər. Optik-elektronik sistem dəbilqə videokamerasından, “OLED” texnologiyası bazasında hazırlanan informasiya ekranından (şəxsi kompüter, videokamera və ya başqa informasiya mənbələrindən daxil olan qrafiki, mətni və videoməlumatı əks etdirir), həmçinin taqım və manqa səviyyəsində komandir və hərbi qulluqçular arasında informasiya

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

mübadiləsini həyata keçirməyə imkan verən “FELIN” rabitə sistemindən ibarətdir. Birbaşa döyüş meydanından audiokonfrans keçirilməsi funksiyası reallaşdırılmışdır. Radiomübadilə sistemi sadalanan funksiyalara malikdir: bölmə komandirinə siqnal verən əsgərin “həyəcan düyməsi”, məlumatların sərbəst ötürülməsi üçün kanal, bölmə komandiri üçün yuxarı komandanlıqla əlaqə saxlamağa imkan verən rabitə modulu. Belə rabitə sistemi yoxlanılmış və geniş yayılmış mülki “DECT” texnologiyasına əsaslandırılmışdır.

Xüsusi təyinatlı alt sistemə daxildir: hərbi qulluqçunun terminal informasiya sistemi; universal infraqırmızı durbin (yalnız taqım komandirində olur); “FELIN” dəsti elementlərinin daşınması üçün xüsusi çanta.

Kollektiv istifadə alt sistemi özündə ehtiva edir: təchizat dəstində olan akkumulyator batareyalarını yükləmə sistemini; bölmələr tərəfindən tətbiqi nəzərdə tutulmuş; “FELIN” təchizatı dəstiylə təchiz edilmiş zirehli döyüş maşınları ailəsindən – **AMX-10P, VBCI, VAB** və s.

Təchizat dəstini yaradan mütəxəssislərin fikrinə görə, “FELIN” geymiş əsgər harada olmasından asılı olmayaraq, həmişə özünün və döyüş yoldaşlarının dəqiq yerini biləcək, xüsusi avadanlığın – “insan-maşın interfeysi”nin mövcudluğu sayəsində görünməyən hədəflərə öz silahından atəş açmağa biləcəkdir. Məsələn, sığınacaq və ya binanın küncündən boylanmadan və s.

Təchizat dəsti titrəmə imkanları olan qeyri-standart mikrofon və qulaqcıqlarla da təchiz edilmişdir. Belə qulaqcıqlar insanın qulaq nahiyəsindən aşağıda bərkidilir, əsgər almacıq sümüyünə, sonra isə daxili qulağa ötürülən titrəmə nəticəsində informasiyanı qəbul edir. Rabitənin bu formada qurulması hətta döyüş zamanı ünsiyyət vaxtı səsi yüksəltməməyə imkan verir.

Fransız təchizat dəsti bir çox komponentləri ilə ABŞ hərbi qulluqçularının təchizatı üçün nəzərdə tutulan və artıq İraqda yoxlamadan keçən “piyada döyüşçü” dəsti ilə əhəmiyyətli və kifayət qədər fərqlər olmasına baxmayaraq, “**Land Warrior**”la uyğun gəlir. “Land Warrior” dəsti bölmənin istənilən hərbi qulluqçusuna bütün taktiki informasiyanı, həmçinin qoşunların dislokasiya yerləri işarələnmiş rəqəmsal xəritələri belə çatdırır; “FELIN” dəstində isə belə imkanlara yalnız taqım komandirləri malikdirlər, manqa komandirləri və adi əsgərlər belə informasiyaya malik deyillər.

Hal-hazırda Fransanın silahlanma üzrə Baş İdarəsi (DGA) “**Sagem**” şirkətinə 22 588 dəst “FELIN” təchizatı sifariş edib. Sifarişin ümumi dəyəri 1 milyard avronu keçib ki, bu da dəstin təxminən 45 000 avro dəyərində olduğunu söyləməyə imkan verir. Bağlanmış müqavilənin şərtlərinə görə, 1009 ədəd “FELIN” dəsti 2010-cu ilin yanvar-mart aylarında fransız ordusunun silahlanmasına daxil olmalı, plana görə, 2010-cu ilin sonuna qədər ordu daha 3000 ədəd belə dəst almalı idi. Qoşunlara tam təchizat dəstlərinin çatdırılması 2015-ci ildə başa çatacaqdı. Elə həmin ildə də “FELIN-II” dəstinin yaradılması üzrə işlərə başlanmaq planlaşdırılırdı.

“FELIN”-ə atıcı silah, döyüş sursatları, zirehli jilet, iki displey və mikrofonla qoruyucu dəbilqə, rabitə və informasiya mübadiləsi vasitəsi, portativ kompüter, GPS- qəbuledici, akkumulyator batareyaları, həmçinin gündəlik ərzaq və su daxildir. Çəkisi 35 kq-a qədərdir.

“İSSP” LAYİHƏSİ (KANADA)

Kanada tərəfindən yeni funksiyalı döyüşçü sistemi yaradılmasına istiqamətləndirilən ilk işlər 1990-cı illərin əvvəlinə təsadüf edir. 1995-ci ildə əsgərin forma və təchizatını inkişaf etdirməyi hədəf götürən “**Cloth the Soldier**” (“**Əsgərin geyimi**”) layihəsi üzərində ilk ciddi iş başadılmışdır. “CTS” layihəsi çərçivəsində əsgərin yaşam və dayanıqlığı yeni dəbilqə, ballistik qoruma sistemi, yeni kamuflyaj forma, yükdaşıma avadanlığı və diz-dirsək qoruyucuları sayəsində artırılmışdır.

“CTS” layihəsi 2000-ci illərdə “K2BMI” və “öldürücülük” sahələrində duyulan təcili ehtiyacı aradan qaldırmaq məqsədilə həyata keçirilən təkmilləşdirmələrlə “CTS +” olaraq hazırlanmış və Əfqanıstandakı sülhməramlı Kanada əsgərlərinə təqdim edilmişdir. Ancaq bu iş sürətli başa çatsın deyə buraxılan səhv üzündən analizdən keçə bilməmiş, proses dayandırılmış və işlər “Ar-Ge” layihəsi yönündə davam etdirilmişdir. Bu layihənin ardınca 2007-ci ildə üzərində iş başlayan və məqsədi yüngül silahların inkişaf etdirilməsi olan “**Small**

Arms Replacement” (SARP) – (“**Kiçik silahın dəyişdirilməsi**”) layihəsi fəaliyyətə başlamışdır. Ancaq “**Integrated Soldier Systems Project**” (“**İSSP**”) adlandırılan “**Birləşdirilmiş Əsgər Sistemi Layihəsi**”nin 2011-ci ildə başlanması Kanada SQ-nin təchizat hazırlıqları sahəsində əsl dönüş nöqtəsi olmuşdur.

Bu tarixdən əvvəl ölkə miqyasında akademiya, hərbi və sənaye mütəxəssislərinin

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

KANADA SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNDƏ "GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ" KONSEPSİYASINA YANAŞMA MEXANİZMİ

İştirakı ilə müxtəlif seminarlar təşkil edilmiş, milli imkanlar qiymətləndirilmişdir. Bundan sonra isə keçirilən seminarların nəticəsi kimi hazırlanan bir texnologiya ilə "yola çıxmağa" qərar verilmişdir. Layihəyə başlanan zaman əsas məqsəd, NATO tərəfindən qəbul edilmiş (5 əsas sahə – "K2BMİ", məhvetmə, hərəkət qabiliyyəti, yaşamlılıq və dözümlük) qaydaların Kanada əsgərinin 2012-2018-ci illərdə fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmək idi. Əsgərin şəraitlə bağlı informasiya tələbinin artması, rabitə imkanları və sinxronlaşdırılma ilə müvəffəqiyyətin artırılması nəzərdə tutulurdu.

İnkişaf edən texnoloji uyğunlaşmanın asan təmin edilməsi və sürətli olması baxımından üç mərhələli bir layihə kimi planlaşdırılan "ISSP"-in qarşdakı illərdə (2018-2020) "Soldier System-2020" ilə davam etdiriləcəyi nəzərdə tutulur.

HAZIRKI VƏZİYYƏT

2013-ci ildə layihənin hazırlanması üçün müsabiqə elan edilmişdir. “*Elbit Systems*”, “*Thales-CANADA*”, “*Rheinmetal-Canada*” və “*Saab*” tərəfindən yaradılan şirkətlər birliyi, “*General Dynamics-Canada*”, “*Sagem-Raytheon*” və “*DRS Technologies*” və “*Selex*” şirkətləri layihəyə maraq göstərmişlər. Ancaq Kanada hökuməti layihənin davamı ilə əlaqədar addım atmamışdır. 2014-cü ilin sonlarında tender prosesinin tamamlanaraq “6624” sayılı sistemə aid forma, silah sistemi aksesuarları, elektron cihazlar və sensorun tam təqdim ediləcəyi layihə ilə əlaqədar ayrılan vaxta lap az qalmışdır. Hazırda snayper silahı, 7,62 mm çaplı yüngül piyada tüfəngi, 5x25 ölçülü optik durbin, uzaq məsafələri müşahidə üçün kamera sistemlərinin təkmilləşdirilmə layihələri davam etməkdədir.

GƏLƏCƏYƏ İSTİQAMƏTLİ SƏY VƏ ARAŞDIRMALAR

Kanada SQ tərəfindən əsgərin güc və enerjiyə olan asılılığının azaldılması məqsədilə başlanılan “**Bio güc**” layihəsiylə kinetik enerjini elektrik enerjisinə çevirərək döyüşçünün ehtiyac duyduğu enerjini əldə etməsi nəzərdə tutulur. Bu yöndə hazırlanan sistem, hər bir ayağa 850 qram əlavə yük götürməklə birlikdə, normal hərəkət halında təxminən 12 W güc-enerji istehsal edir. Başqa cür ifadə

“BIO GÜC” VAHİDİ

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

etsək, əsgər bir saatlıq hərəkətlə təxminən 4 cib telefonunun akkumulyatorunu doldura biləcək qədər enerji istehsal edir.

Kanada Silahlı Qüvvələri tərəfindən üzərində çalışılan digər bir layihə isə döyüşçüyə hədəf təsbiti və analizi mövzusunda üstün qabiliyyətlər qazandıraraq məhvetmə və yaşamlılığını yüksəldəcək bir sistem kimi təyin olunan “Hərbi yönümlü Dost Qüvvələrin Komanda-nəzarət Sistemi”dir. Bu sistemin bir parçası olan “Küncdən atış sistemi” aşağıdakı şəkildə hazırlanmışdır.

KÜNCDƏN ATIŞ SİSTEMİ

Yaxın zamanda geyim formalarının güclü maskalanma imkanını təqdim edəcək elastik və daha yüngül zireh hazırlanması nəzərdə tutulur. Döyüşçünün yükdaşımaya vasitələrinin modullar şəklində hazırlanması və gecəgörmə qabiliyyətinin artırılması istiqamətlərində də fəaliyyətlər davam etməkdədir.

Bir Kanada əsgərinin çəkisi orta hesabla 82 kq götürülmüşdür. NATO standartlarına görə isə bu çəkide olan bir əsgərin döyüş yükü bədən ağırlığının 32%-indən çox olmamalıdır. Kanada əsgərinin mövcud döyüş yükü isə 44 kq (ballistik qoruma – 12 kq, forma, fərdi təchizat və avadanlıqlar – 12 kq, silah-sursat 9 kq, batareyalar və “K2BMI” cihazları – 6 kq, su və ərzaq – 5 kq) təşkil edir ki, bu da standartlardan 17,8 kq çoxdur. Kanada SQ-nin gələcəyə yönəlik hədəflərindən biri də bu standartı tutmaq, ona uymaq, ən azından isə buna çalışmaqdır.

“ANOG” LAYİHƏSİ (İSRAİL)

İsrailin “gələcək əsgər”i – “ANOG” barədə geniş danışmaq lazımdır. “ANOG”-un nə demək olduğu və nə anlama gəldiyini heç kim açıqlaya bilmir. Ancaq mütəxəssislər işlərinin öhdəsindən insafən yaxşı gəlmişlər. Bu sistemdə əsgər və ya zabitin fiziki vəziyyətini: onun nəbzini, bədən temperaturunu və qan təzyiqini izləməyə, ən başlıcası isə xidmət dövründə bütün bunların hamısının qeydiyyatını aparmağa imkan verən telemetrik qəbuledici-vericilər hazır - lanmış və ləvazimata tikilmişdir. İsrail “gələcəyin əsgəri” dəstini müxtəlif tibbi

preparatlarla da təchiz edir. Məsələn, bura gələcəkdə təchizata əlavə ediləcəyi ehtimal edilən daha bir komponent – süni qan da daxildir.

İsrailin kompüter sistemlərində görülən çox orijinal işlər sayəsində “gələcəyin əsgəri” üçün nəzərdə tutulan, lazım gələndə bu və ya digər elektron qurğunu, o cümlədən də rabitəni işə salmağa imkan verən xüsusi interfeys və arxitektura var. Bu “əsgər” ekzoskeletlə də təmin olunacaqdır. Kəşfiyyatçılar həm adi əsgərlər, həm də manqa komandirləri tərəfindən idarə edilən pilotsuz uçan kəşfiyyat sistemləri ilə təchiz ediləcəkdir. İsrailin “gələcək əsgəri”nin böyük qismi xarici ölkələrə satılan və ölkədə istehsal olunan silahlarla təchiz edilmişdir.

İSRAİLİN “GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ”NİN
“ANOG” LƏVAZİMAT DƏSTİ

Gələcək əsgərin təchizatındakı İsrail texnologiyalarını real döyüş əməliyyatları aparan ölkələrin orduları məmnuniyyətlə alırlar. Dəniz və polis qüvvələri də daxil olmaqla hərbi fəaliyyətlərin müxtəlif sahələrində istifadə üçün bu texnologiyalar əsasında təchizat ləvazimatları da hazırlanmışdır. Onların hara, hansı bölmələr üçün nəzərdə tutulduğu məxfi saxlanılır.

Hədəfəxtarma üçün təyin olunmuş şəxsi lokatorlar isə yalnız ABŞ və Böyük Britaniya hərbiçilərinin təchizatında var. İsrail və Almaniya SQ bu lokatorları istehsalçı şirkətdən satın alır. Həmin şirkətin adı məxfi saxlanılır, ancaq ehtimal etmək olar ki, bu, ABŞ-ın “Raytheon”

şirkətidir. Nəhayət, təchizatın ən vacib detallarından biri – döyüş dəbilqəsi haqqında danışmağın vaxtı gəlib çatdı.

Gələcək əsgərin döyüş dəbilqəsi dəsti bir-birini tamamlayan 4 tərkibdən ibarətdir və aşağıdakıları təmin edir: baş nahiyəsinin qorunmasını, sifəti qoruyan şəffaf ekranlardan istifadəni, rabitə və optik-elektron sistemi. Dəbilqədə düşmən tərəfindən kütləvi qırğın silahları tətbiq edildiyi halda istifadə üçün quraşdırılmış qoruyucu maska da var. Dəbilqənin quruluşu su və qida qəbuluna imkan

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

verir. Optik-elektron sistem xarici informasiya mənbələri, videokamera və ya şəxsi kompüter də daxil olmaqla digər mənbələrdən alınan mətn, video və qrafik informasiyanı əks etdirən yüksək texnologiyalı kameranı, informasiya displeyini işə salır.

Dəbilqəyə hərbi qulluqçular və müxtəlif səviyyəli komandir heyəti ilə informasiya mübadiləsi aparmağa imkan verən kommunikasiya sistemi də quraşdırılmışdır. Dəstə döyüş vaxtı da daxil olmaqla audio-video konfrans keçirmək üçün lazım gələn bütün avadanlıqlar daxildir. Radiomübadilə sisteminə əsgərin komandirinə təhlükə siqnalı verməsi üçün “həyəcan düyməsi” də quraşdırılmışdır.

“RATNİK” LAYİHƏSİ (RUSİYA)

Yuxarıda adları çəkilən ləvazimat dəstlərindən sonra Rusiya istehsalı olan “**Ratnik**” (“**Döyüşçü**”) ləvazimat dəsti haqqında da danışmaq olar. Onun dövlət sınaqları 2013-cü ilin aprelində başlanılmışdı.

Rusiyanın “gələcəyin əsgəri”nin ləvazimatlar dəsti haqqında daha geniş nə bilirik?

Əsgərin müasir “**Ratnik**” (“**Döyüşçü**”) dəsti özündə Rusiyada istehsal edilən ən son texnoloji vasitələri birləşdirir. Onlardan naviqasiya və gecəgörmə cihazını, döyüşçünün psixoloji vəziyyətinə nəzarət sistemini, həmçinin son dərəcə möhkəmliyə malik zirehi, təkmilləşdirilmiş **Kalaşnikov-12** avtomatını və s. sadalamaq olar.

Rusiyanın sabiq Müdafiə naziri Fransa istehsalı olan və Avropada heç də üstün sayılmayan “**FELİN**” “gələcəyin əsgəri” ləvazimatını Rusiya ordusunun maraqları üçün əldə etməyə meyilli idi. Lakin milli silahlanma tərəfdarlarının

güclü müqaviməti ilə qarşılaşdı və alınacaq ləvazimatların yalnız sınaq məqsədi daşdığını vurğuladı. Ancaq onun bu niyyəti də baş tutmadı və onu vəzifədən uzaqlaşdırdılar. Bəs niyə fransızların ləvazimatından 2 dəfə keyfiyyətli olan Amerika ləvazimatı, yaxud fransız ləvazimatlarından qat-qat keyfiyyətli olan Almaniya istehsalı olan ləvazimatlar seçilməmişdir? Suallar, suallar, yenə də suallar.. İsrail istehsalı ləvazimatlar haqqında danışmağı isə Rusiya generalları lovgalıqlarından heç özlərinə sığışdırmırlar da.

Rusiya prezidentinin silahlı qüvvələrin elmi müəssisələrinin mütəxəssisləri qarşısında qoyduğu əsas məsələlərdən biri də ordunun tezliklə ən son texnologiyalarla hazırlanmış və döyüşçünün bədəninin 90%-ni qorumağa qadir olan “gələcəyin əsgəri”nin təchizatıdır. “Ratnik” adlandırılan bu ləvazimatlar dəsti ən müxtəlif şəraitdə istifadəyə uyğunlaşdırılan modullarla dəstləşdirilmişdir. Təyinatından asılı olaraq “Ratnik” dəstinin çəkisi 24 kq-dan 30 kq-a qədər ola bilər.

“Ratnik” Rusiyada istehsal edilən və “Dəqiq maşınqayırma mərkəzi elmi-tədqiqat institutunun” mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanan müasir silahlanma və effektiv müdafiə dəstidir. Bu dəstin layihəsinə *Vladimir Lepin* rəhbərlik etmiş və layihə üzərində iş 2000-ci illərdə başlanmışdır. Mütəxəssislərin qarşısında duran vəzifə bölmənin şəxsi heyəti arasında itkilərin sayını azaltmaq və əsgərlərin qoyulmuş döyüş tapşırığını effektiv yerinə yetirmələrini təmin edəcək ləvazimatlar dəstini hazırlamaq idi. “Ratnik”in ilk nümunələri MAKS-2011 avia-salonunda təqdim edildi. 2015-ci ilin yanvar ayında isə ləvazimatlar dəstinin ilk nümunələri quru qoşunlarının arsenalına daxil oldu. Aradan çox qısa müddət keçməsinə baxmayaraq, bu gün artıq “Ratnik”i əvəz edəcək “**Ratnik-3**” ləvazimatlar dəsti üzərində işlər aparılır.

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

“Ratnik” dəstinə hansı komponentlər daxildir?

“Ratnik” dəstinə nişanalma, müdafiə, elektron rabitə vasitələri, navigasiya, hədəfgöstərmə sistemi və atıcı silahla birlikdə 50-yə yaxın müxtəlif element daxildir. Modul prinsipi ilə hazırlanan ləvazimatlar əsgərin qarşısında qoyulan tapşırıqdan asılı olaraq dəstləşdirilən, çıxarılan elementləri bərkitməyə imkan verir.

Dəbilqə hətta 5 m məsafədən atılan tapança gülləsindən belə döyüşçünü qoruya bilər. O, monokulyar monitor və quraşdırılmış rabitə sistemi ilə təmin edilmişdir. Silahın nişangahındakı şəkil monitorda əks olunur.

Döyüşçünün gözləri xüsusi şüşədən düzəldilmiş gözlüklə qorunur. Bu gözlük 6 mm diametrində olan və 350 m/san. sürətilə uçan qəlpədən gözləri qorumağa qadirdir. Müdafiə Nazirliyinin ehtiyacı üçün hazırlanmışdır.

Geniş dəstləşməyə malik ümumqoşun təyinatlı zirehli jilet 6b43 (çəkisi 15 kq-a qədər) döyüşçünün qurşağdan yuxarı hissəsini qəlpələrdən, soyuq silah və güllələrdən qoruyur. Çiyin, yan və qasıq hissənin qoruyucuları olmadan zirehli jiletin standart çəkisi 9 kq-dır.

Kəşfiyyat, idarəetmə və rabitə kompleksi “Strelets” döyüşçünün boyu uzunluğunda yerləşdirilmiş tam kompüter dəstidir. Onun köməyi ilə taqımın döyüşçüləri öz aralarında danışa, komandalar ala, hədəfgöstərməni yerinə yetirə, komanda məntəqəsinə şəkillər və video göndərə bilərlər. Dəstə QLONASS və GPS-in köməyi ilə döyüşçünün koordinatlarını təyin edən kommunikator da daxil edilmişdir.

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

Döyüşçünün silahı olan “AEK-973” avtomatı Kalaşnikov avtomatının daha təkml variantıdır və boya görə nizamlanan qundaq və müxtəlif nişangahlar, lüləaltı qumbaraatan, taktiki fonar və s. bərkitməyə imkan verən “Pikatinni tamasası” ilə seçilir. “Ratnik” üçün avtomata, pulemyota, snayper tüfənginə quraşdırıla bilən bir neçə növ optik və istilikgöstərici nişangah hazırlanmışdır. Avtomata əsgərin күncdən və ya örtülü yerdən çıxmadan atəş açmaq üçün videomodul quraşdırılıb.

Döyüşçünün ayaqları üçün tam yatımlı və yanları hündür çəkmələr hazırlanmışdır. Müasir çəkmələr təmiz dəri və ya digər xammaldan hazırlanır, günlərlə ayaqdan çıxarmadan istifadəyə yararlıdır, yay-qış modelləri var.

Diz və dirsək oynaqlarını qoruyan dizlik və dirsəkliliklər döyüş zamanı döyüşçünün adı çəkilən nahiyələrini qoruyur. Onlardan hələ Rusiya-Çeçenistan döyüşləri dövründə istifadə etmişlər. Bu, əsgərin ayaqlarının altına baxmadan dərhal yerə uzanması və ya dizüstü vəziyyətdə atəş açması üçün çox vacibdir.

Döyüş ləvazimatları özündə 10-dan çox sistemaltı komponenti ehtiva edir:

1. Kəşfiyyat, idarəetmə və rabitə kompleksi “Strelets” və “Strelets-M”, P-175 daşınan rabitə dəsti;
2. Müdafiə dəsti “Permyaçka” və “Permyaçka-M”;
3. Hərbi qulluqçunun “Ratnik” döyüş geyimi (qoruyucu gözlük, keramik löv - hələrlə (güllə, qəlpə keçirməyən) təchiz edilmiş zirehli jilet, qəlpə əleyhinə kombinezon, diz və dirsək oynaqları üçün qoruyucu lövhələr və s.);
4. Yaşam təminatı sistemi (bura “Şmel” bıçağı, müxtəlif tipli arxa çantaları (50 və ya 20 litr həcmli universal arxa çantası), elementlərini tez çıxarma im-

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

kanları olan yük jileti, maskalama dəstləri, qatlanan istilikqoruyucu döşəkcə, qış vaxtı istifadə üçün təyin edilmiş çıxarılan qızdırıcı, xüsusi köynək, döyüş sursatlarını yığmaq üçün xüsusi jilet, xüsusi xalça, plaş, papaq, dəbilqəaltı, həşərat əleyhinə tor, çadır, yataq kisəsi daxildir.);

5. Müşahidə sistemi (istilikgöstərici nişangah (teplovizor), gecəgörmə cihazı, “PKM-Alfa” kollimotor nişangahı);

6. Silahlanma sistemi (**Kalaşnikov-12** avtomatı, qumbaralar, patron doldurulmuş daraqlar və s.)

7. Çəkisi 1,06 kq olan keramik lövhələrdən hazırlanmış 1-ci sinif zirhə malik çoxqatlı dəbilqə;

8. Əlavə avadanlıqlar;

9. Öldürücü olmayan silahlardan müdafiə elementləri (səs, gözyaşardıcı qaz və s.)

10. Zəhərləyici təsirə malik silahlardan müdafiə elementləri;

11. Sutəmizləyici süzgəclər;

12. Avtonom istilik mənbələri;

13. Enerji təminatı vasitələri dəsti;

14. Tibbi nəzarət sistemi;

15. Tibb qutusu;

16. Yüksək həssas tezliyə malik şüalanma aşkarlayan.

Nəticədə onu demək olar ki, Rusiyanın ən yüngül variantlı ləvazimat dəsti 25 kq ağırlığında və gələcəyin bütün tələblərinə cavab vermir. İstehsalçı şirkətin “yeni ləvazimatın bir sıra nümunələri dünyada istehsal edilən analoqlarından üstündür” bəyanatı isə real olmayan faktdan başqa bir şey deyil.

“TITAN” LAYİHƏSİ (POLŞA)

Hər şey 2007-ci ildə yeni silah və ləvazimatlar hazırlamaq ideyası ilə başladı. Artıq 2008-ci ildə silah və ləvazimatlara olan əsas tələblər qruplaşdırıldı və dərhal da layihənin reallaşdırılmasına start verildi. İlk növbədə “Beryl” və “Mini Beryl” avtomatlarının əvəzlənməsi qərara alındı. Adı çəkilən avtomatlar 5,45 çapından 5,56 çapına dəyişdirilən “Tantal” və “Onyks” avtomatlarının lüləsi dəyişdirilmiş versiyalarıdır. Onu da demək yerinə düşər ki, bu avtomatların hamısı **Kalaşnikov** avtomatının Polşada istehsal edilən variantlarıdır. Hələ işlər bu mərhələyə gəlməmişdən əvvəl mütəxəssislər “Beryl” avtomatının çaxmaq mexanizmini tamam dəyişmək və zərbə-buraxıcı mexanizmini isə təkmilləşdirmək barədə düşünürdülər ki, bu da əslində yeni silah yaratmaq demək idi. Hərbi mütəxəssislər “Beryl” avtomatına müasir optik-elektron nişangahlar əlavə etməklə silahın istismar müddətini 10-20 il uzatmağın mümkün olduğunu qeyd etdirdilər. Tanış sözlərdir, deyilmi? Bunun nə qədər paradoksal olmasına bax-

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

mayaraq, qərar gözlənilən idi və vaxtında verilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, avtomatda 5,56x45 çaplı standart və gilissiz NATO patronlarından istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Ümumiyyətlə, silah haqqında çox şey danışmaq hələ tezdir.

GƏLƏCƏYİN ƏSGƏRİ

Avtomat barədə olmasa da, hal-hazırda “Beryl” avtomatlarında sınaqdan keçirilən elektronika haqqında çox şey məlumdur. İlk növbədə, optik nişangah funksiyalarını yerinə yetirən yeni optik-elektron nişangahı qeyd etmək lazımdır. Bu nişangah həm avtomat, həm də qumbaraatan

üçün nəzərdə tutulub; o həm də döyüşçülərin fəaliyyətlərini daha yaxşı koordinasiya etmək üçün şəkilləri operatora ötürməyə imkan verən kamera rolunu oynayır. Onu da demək yerinə düşər ki, qumbaraatanın 40 mm çaplı olacağı ehtimal edilir. Vaxtilə ABŞ-da təklif edilən qumbaranın hədəfə uçarkən partlaması təklifi də qüvvədə idi.

Qumbaraatanın çapının dəyişdiriləcəyi də mümkündür. Belə ki, burada heç nəyi əvvəlcədən və 100 % əminliklə söyləmək mümkün deyil. Qaldı elektronikanın başqa parametrlərə köklənməsi, bu asan məsələdir. Elektron nişangahın əsas xüsusiyyəti onun iki hissədən ibarət olmasıdır. Birinci hissə, standart olaraq silahın üst hissəsinə bərkidilir və adi qaydada istifadə edilir. İkinci hissə isə döyüşçünün dəbilqəsinə quraşdırılır və əsas nişangahla optik-elektron kabel vasitəsilə birləşdirilir. Belə ki, əsas nişangahdan alınan informasiya bu qurğuya verilir və bu da döyüşçüyə atəş açacağı tərəfə heç baxmadan, sıgındığı guşənin arxasında etibarlı gizlənərək atəş açmasına imkan yaradır. Əslində isə elektronikadan belə istifadə ən optimal variant sayılır. Ancaq bütün bunlar yalnız nəzəriyyədə yaxşıdır. Belə ki, real fəaliyyətlərlə döyüşçünün monokulyarda gördükləri arasında hiss ediləcək dərəcədə fərqlər var və bu fərqlər də təbii ki, suallar doğurur. Bu da insan itkisi deməkdir, yəni yaxşı istəklər və inkişaf bir növ şəxsi heyət arasında itkilərə gətirib çıxara bilər. Bütün xəbərdarlıqlara baxmayaraq, “Titan” elektron sistemindən 200 dəst artıq qoşunlara paylanıb. Bu sistemin Əfqanıstanda sülhməramlı missiyada iştirak edən Polşa kontingenti arasında da sınaqdan keçirilməsi planlaşdırılıb. Elektronikanın effektivlik və etibarlılığı ilə bağlı heç bir məlumat olmasa da, 28 min ədədə yaxın belə dəstin

hazırlanması nəzərdə tutulub. Xaricə ixrac haqqında isə sözügedən dəstin döyüşdə tətbiqindən sonra qərar veriləcəkdir.

Əlbəttə, dəst haqqında müəyyən fikir söyləmək çox tezdir. Çünki dəst üçün nəzərdə tutulan silah hələ hazır deyil və gilizsiz patronun necə olacağı böyük maraq doğurur. Dəstin elektron sistemə aid olan hissəsinin silah arsenalına qəbul edilməsi Polşa mütəxəssislərinin “gələcək əsgər”in silahlanmasının mahiyyətini düzgün dərk etdiklərindən xəbər verir. Ancaq mütəxəssislər arasında dolayan fikirlərə görə, gilizsiz patron hazırlanması məsələsində polşalı mütəxəssislər öz güclərini düzgün hesablamayıblar. Elə silah haqqında da eyni fikri demək olar, yəni prinsip etibarilə yeni heç nə təklif edilməyəcək, qumbaraatan isə çox güman ki, çıxarılıb-taxılan olacaq. Tezliklə hansı nəticə alındığı barədə məlumat veriləcəkdir.

Müasir silahların ixracı sahəsində gələcək əsgərin təchizatı üzrə aparıcı dünya istehsalçıları arasında gərgin mübarizə gedir. Bu mübarizədə qalib gələn, silah ixracı üzrə liderlər arasında yer alacaq. Hələlik bu mübarizəyə silahlanma bazarında 44 % paya malik olan ABŞ başçılıq edir. Müstəqil ekspertlərin fikrincə isə, ABŞ-ın bu bazarda payı 53% - dir. İkinci yerdə 14 %-lə Rusiya, üçüncü yerdə 11%-lə Böyük Britaniya, dördüncü yerdə İsrail, beşinci yerdə Fransa durur.

ABŞ-dan başqa analoji hazırlıqlarla müxtəlif dünya dövlətləri də məşğul olur və bu, hərbi dairələri, bəlkə də, ən çox məşğul edən məsələlərdən biridir. Bura bu gün də üzərində təkmilləşdirmə-quraşdırma hazırlıqları aparılan Avstraliyanın “Land-125”, Finlandiyanın “Warrior-2020”, Hollandiyanın “SMP”, İtaliyanın “Soldato Futuro”, Çexiyanın “21st Centurysoldier”, CAR-ın “African Warrior”, Portuqaliyanın “Soldado do Futuro”, Yaponiyanın “ACIES”, Norveçin “NOR-MANS”, Hindistanın “F-INSAS”, İsveçin “MARKUS”, Belçikanın “BEST” “gələcəyin əsgəri” sistemləri daxildir. MDB məkanında sözügedən layihələrlə bağlı Ukrayna, Qazaxıstan, Azərbaycan və bir sıra ölkələrdə də işlər aparılır.

Hal-hazırda Azərbaycan SQ-də bu məsələ üzrə beynəlxalq təcrübə öyrənilir. Bu ləvazimatlar dəstinə müasir rabitə vasitələri, optik və termal görmə avadanlıqları, foto-video müşahidə vasitələri, həmçinin nanotexnologiya əsasında hazırlanan geyim və avadanlıqlar daxildir. Perspektivli ləvazimatın qiyməti 30-80 min dollar təşkil edə bilər. Ləvazimatın hazırlanmasına və silahlanmaya qəbuluna ayrılan vaxt hələlik bəlli deyil. Test rejimində isə Azərbaycan “gələcək əsgər” ləvazimatının xaricdə istehsal olunmuş bir neçə variantını almağı və onları öyrənməyi planlaşdırır.

Xarici KİV və internet materialları əsasında hazırladı:

Vüqar MUSTAFAYEV

“Hərbi bilik”

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ REGIONAL VƏ QLOBAL FAKTORLAR (1993-1997-ci illər)

Mayor Xəyal İSKƏNDƏROV

İskəndərov Xəyal İbrahim oğlu 1984-cü ildə Qazax rayonunda anadan olub. Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbini (2005), Pakistanda ali təhsilin magistr pilləsini (2010) bitirib. NATO-nun tərəfdaşlıq proqramları çərçivəsində Çexiya, Litva, Türkiyə, Almaniya və Macarıstanda keçirilən kurslarda, o cümlədən qərargah kurslarında iştirak edib. 2014-cü il AMEA-nın Tarix İnstitutuna dissertant qəbul olunub. 2015-ci ildən Hərbi Akademiyanın adyunkturasında təhsilini davam etdirir. Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının adyunktura və elm şöbəsinin redaksiya bölməsinin rəisi vəzifəsində xidmətini davam etdirir.

Açar sözləri: təhlükəsizlik, tərəfdaşlıq, əməkdaşlıq, təşəbbüs, genişlənmə.

Ключевые слова: безопасность, партнерство, сотрудничество, инициативность, расширение.

Keywords: security, partnership, cooperation, initiative, enlargement.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdi. Bəs suverenliyinə yeni qovuşmuş bir ölkənin xarici siyasəti necə olmalı idi? Azərbaycan həssas yerdə – şərqlə qərbin mərkəzində, müxtəlif maraqları olan ölkələrin qonşuluğunda yerləşir. Belə bir şəraitdə mütləqdir ki, xarici siyasət tarazlaşdırılmış, balanslaşdırılmış və mərkəzləşdirilmiş şəkildə aparılsın. Xarici siyasətin manevr imkanları olmalıdır. 1991-93-cü illərdə Azərbaycanın xarici siyasəti qütblərdə idi. Xalqın qanı, canı bahasına əldə edilmiş müstəqilliyimizi yenidən təhlükəyə ataraq Rusiyanın himayəsini qəbul etmək istəyində olan və bölgədə “şişlik” amilindən istifadə edərək İrana sığınan qüvvələr vardı. Bundan əlavə, hərbi alyans kimi formalaşmış NATO-ya “demokratiya keşikçisi” və “kollektiv müdafiə vasitəsi” kimi baxaraq, Azərbaycanın gələcəkdə mümkün təhlükələrdən qorunması üçün ona qoşulmasının vacibliyini qeyd edənlər də az deyildi. Bu da Azərbaycanın çətin vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxardı.

Hakimiyyətə qayıdışından sonra ulu öndər Heydər Əliyev ölkənin xarici siyasətinin prioritetlərini müəyyənləşdirərkən ABŞ və NATO-nun, eyni zamanda Rusiya və İranın regiondakı maraqlarını nəzərə alaraq, ölkəmizdə balanslaşdırılmış siyasətin bir növ əsasını qoymuşdur. Ortaya belə bir sual çıxır: Ulu öndər qəti olaraq bir tərəfi seçsəydi, ölkəmizin aqibəti necə olardı? Fikrimcə, 90-cı illərin əvvəllərindən başlayan xaos bu gün də davam edərdi. Tutaq ki, o vaxtlar

Azərbaycan da NATO-ya qəbul üçün müraciət edən ölkələrin sırasında idi. SSRİ dağıldıqdan sonra NATO-ya üzv olmaq niyyətlərini bəyan edən Çexiya, Macarıstan və Polşanın istəyinin yalnız 1999-cu ildə reallaşdığını nəzərə alsaq, Alyansa üzv olmağın nə qədər uzun bir proses olduğunu görürük. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu ölkələrin heç birində ərazi münaqişəsi kimi bir problem yox idi (hansı ki, Vaşinqton müqaviləsinin 8-ci maddəsi ərazi münaqişəsi olan ölkələrin müraciətinə maneə yaradır). Azərbaycan ərazisinin bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğal olunması NATO üzvlüyünə əsas maneə idi. Hətta Dağlıq Qarabağ münaqişəsi olmasa belə üzvlük proseduru uzandığı müddətdə Azərbaycanın təhlükəsizliyinə kim təminat verəcəkdi? Bunu daha aydın şəkildə başa düşmək üçün həmin dövrdə baş verən hadisələri dərinlən araşdırmaq və regional, eləcə də global faktorları nəzərdən keçirmək lazımdır.

Rusiya. “Soyuq müharibə” başa çatdıqdan və Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Avro-Atlantik məkanda yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin qurulması üçün əlverişli şərait yarandı. “Soyuq müharibə”dən qalib çıxan NATO Avropada yeni təhlükəsizlik strukturunun formalaşmasına çalışır və başlanğıcda bu proses üçün heç bir maneə görünmürdü. Dövlət müstəqilliyini əldə edən demokratik Rusiya keçmiş sovet imperiyası ilə arasındakı fərqi göstərməkdə maraqlı idi. Rusiyaya görə, SSRİ-nin dağılmasında onun rolu digər sovet ölkələrinin hər birinin rolundan daha böyük idi. Ona görə də ABŞ-da və bütün Avropada müzakirə olunan NATO-nun genişlənmə prosesi Rusiyanın siyasi elitasında demək olar ki, heç bir narahatlıq doğurmurdu. Lakin 1992-ci ilin ortalarında Rusiyanın daha fərqli, yəni “etatizm” siyasətinə keçid etməsi artıq NATO-nun transformasiyası istiqamətində əsas maneəyə çevrilməyə başladı. Bu yeni siyasət kursu Rusiyanın imperialist maraqlarına xidmət edəcəyi anlamına gəlmirdi, lakin Rusiyanın regionda super güc olması və cərəyan edən hadisələrin gedişatına təsir imkanlarını nəzərə alaraq onunla hesablaşmağın zəruri olması məsələsini ortaya qoyurdu. Bir çox problemlərin mövcudluğuna baxmayaraq, Rusiya regionun ən nəhəng ölkəsi kimi bir çox təsir imkanlarına malik idi. Onun üçün NATO “soyuq müharibə” təşkilatı olaraq qalmaqda davam edirdi. Belə neqativ bir mövqe, sözsüz ki, özünü geosiyasi imperativlərdə əks etdirməyə başladı. Bu imperativlər əslində o qədər də anlaşılan deyildi, amma rəsmi Moskva istər Alyansın genişlənməsini tamamilə dayandırmaq, istər effektivliyini azaltmaq, istərsə də tamamilə başqa bir istiqamətə yönəltməklə NATO-nun transformasiyasına hər vaxtlə maneə olmağa çalışırdı.

Bu dəyişiklik əsasən iki regionda özünü göstərdi. Birincisi, Rusiya, xüsusən də Belarus və Ukrayna daxil olmaqla Qərbbə inteqrasiya xətti götürən MDB ölkələrinə müxtəlif təzyiqlər göstərməyə; ikincisi, NATO-nun Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə doğru genişlənməsinə qarşı çıxmağa başladı. Bununla Rusiya əvvəllər nüfuz dairəsində olan regionları yenə də öz təsir sahəsində saxlamağa,

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin neytral mövqedə qalmasına çalışırdı. [1] Buna görə də NATO ilə Rusiya arasında gərginlik getdikcə daha açıq-aşkar hiss olunurdu. Rusiya onunla xüsusi münasibətlər qurulmadan genişlənmə baş verdiyi təqdirdə alyansı acı nəticələrlə üzləşəcəyi barədə xəbərdarlıq da edirdi. Bu xəbərdarlıq silahlar üzərində nəzarət müqaviləsinin pozulması, Rusiya tərəfindən idarə olunan MDB dövlətlərinin ordularından ibarət bir hərbi blokun yaradılması və başqa təhrikedici addımlardan ibarət idi. Belə bir gərginliyin fonunda Rusiyanın Cənubi Qafqaz ölkələrinə təzyiqi daha da artmaqda idi. Rəsmi Moskva, yaratdığı münaqişə ocaqlarından istifadə etməklə regionu öz təsir dairəsində saxlamağa çalışırdı. Bütün bunları nəzərə alan ulu öndər Heydər Əliyev Rusiya ilə münasibətlərin qaydaya salınmasının vacibliyini dönə-dönə qeyd edirdi. Amma bunun üçün müəyyən addımlar atılmalı idi. Beləliklə, 1993-cü ilin sentyabrında *Heydər Əliyevin* Moskvaya rəsmi səfəri gerçəkləşdi və ayın 24-də MDB dövlət başçılarının sammitində milli məclisin ona verdiyi səlahiyyətə əsasən, ulu öndər ölkəmizin quruma üzvlüyü barədə sənədləri imzaladı. Belə bir addım ilk baxışda, Rusiyaya güzəştə getmək kimi qiymətləndirilsə də, strateji hesablamalara əsaslanmış taktiki bir gediş idi. Əslində, bununla ulu öndər təşkilata üzv ölkələri Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı razılaşmanın əldə edilməsində fəal olmalarına israrla təhrik edə bildi. Bu addım nəhayət, 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi. [2,36]

İran. SSRİ dağıldıqdan sonra Cənubi Qafqazda yaranmış boşluğu doldurmaq üçün İran regionda cərəyan edən hadisələri diqqətlə izləməyə və “mübahisəli” (xüsusilə də Qarabağ müharibəsi ilə bağlı) mövqe nümayiş etdirməyə başladı.

AXC-Müsavət hakimiyyəti dövründə isə ölkədə baş verən anarxiya, kaos və dövlət idarəçiliyindəki naşılıq qonşu dövlətlərlə, o cümlədən İranla münasibətlərin daha da korlanmasına öz təsirini göstərmişdi. Xüsusilə də Azərbaycanda istifadə edilən “*Cənubi Azərbaycan*” anlayışı və “*Bütöv Azərbaycan*” şüarı Tehranı qıcıqlandırır. Həmin illərdə Azərbaycan-İran münasibətlərində fərqli mərhələ başlanmışdı və bu dövr (1992-1993) tərəflər arasında gərginlik mərhələsi hesab olunur. [3]

1993-cü ildə ulu öndər *Heydər Əliyevin* hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması, ərazi bütövlüyünə qarşı təhdidlərin aradan qaldırılması, region dövlətləri ilə mehriban əlaqələrin qurulması, mötəbər beynəlxalq təşkilatlarda aktiv fəaliyyətin həyata keçirilməsi kimi uğurlu addımlar atıldı. Yalnız bundan sonra İranla qonşuluq və əməkdaşlıq siyasəti yeridilməyə və kifayət qədər gərgin münasibətlər tədricən normallaşmağa və inkişaf etməyə başladı.

Azərbaycan-İran əlaqələrinin genişlənməsində mühüm addımlardan biri *İran prezidenti Həşimi Rəfsancaninin* Bakıya səfəri oldu. Ölkə rəhbəri 1993-cü il oktyabrın 26-28-də Azərbaycanda olarkən respublika ictimaiyyətinin nümayəndə -

dələri ilə görüşlər keçirmiş, qaçqın düşərgələrinə baş çəkmiş, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanda yaranmış vəziyyətlə yaxından tanış olmuşdu. Səfər zamanı iki ölkənin prezidentləri arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin prinsipləri haqqında memorandum və siyasi məsləhətləşmələr haqqında protokol imzalanmışdır. Ümumiyyətlə, səfər zamanı siyasi, ticarət, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və humanitar əlaqələrə dair 14 sənədin imzalanması iki ölkə arasındakı münasibətlərdə əvvəlki illərdə yol verilmiş soyuqluğun aradan qaldırılmasında, münasibətlərin normal inkişaf etdirilməsi üçün zəmin yaradılmasında əsaslı rol oynamışdı. [4,254] Lakin regionun enerji resurslarının ixracına Qərbin marağı, Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibətləri inkişaf etdirmək istəyi və Azərbaycanın NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” (SNT) proqramına qoşulması İran tərəfindən ölkənin milli təhlükəsizliyinə potensial təhlükə kimi qiymətləndirilirdi. Bu istiqamətdə hansısa işlər görülməli idi. Beləliklə, 1994-cü il 29 iyun-2 iyul tarixində *Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin* İrana rəsmi səfəri gerçəkləşdi ki, bu da Azərbaycan-İran münasibətlərinin yenidən “istiləşməsi”ndə mühüm rol oynadı. Səfər zamanı müxtəlif sənədlər, o cümlədən Azərbaycan və İran arasında dostluq münasibətlərinin inkişafı haqqında 13 maddədən ibarət bəyanat imzalandı. Ümumiyyətlə, *ulu öndər Heydər Əliyevin* Tehrana ilk rəsmi səfərinin başlıca nəticəsi qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı üçün hüquqi zəmin yaradan sənədlərin hazırlanması və imzalanması, hər iki tərəfin rəsmi dairələri arasında şəxsi əlaqələrin yaranması və İranla rəsmi tanışlıqdan ibarət oldu. [4,255] Beləliklə, iki dövlət arasında münasibətlərin inkişafı prosesi başlandı. Bu səfərin ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, ulu öndər dünyada rezonans yaradacaq bir neft müqaviləsinin reallaşması istiqamətində İrandan gələn təzyiqli neytrallaşdırmaqla daha bir maneəni aradan qaldırmış oldu. Beləliklə, “*Əsrin müqaviləsi*”nin imzalanması üçün tam zəmin hazırlandı. Nəhayət, 1994-cü il sentyabrın 20-də sözügedən müqavilə imzalandı. Məhz bu əlamətdar hadisədən sonra Azərbaycan beynəlxalq arenada söz sahibinə çevrildi və qonşu dövlətlər artıq ölkəmizlə münasibətdə daha ehtiyatlı davranmağa başladılar. Lakin Azərbaycan Respublikasının nüfuzunun artması İran rejimini narahat etməkdə idi. İran Xəzər dənizinin statusu və Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının istehsalı və ixracı məsələlərindən narazı olduğunu nümayiş etdirməyə başladı. “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində ilkin neftin çıxarılması təntənə ilə qeyd edilən ərəfədə İran bu tədbirə mənfi münasibət bəslədiyini gizlətmədi. BBC radiosunun məlumatına görə, İranın BMT yanında daimi nümayəndəliyi BMT-nin Baş katibinə müraciət edərək, Azərbaycanın Xəzər neftini birtərəfli qaydada çıxarmasını qeyri-qanuni adlandırmışdı. Lakin İran Qərb şirkətlərinin Xəzərə cəlb edilməsinə görə Bakını günahlandırsa da, 1997-ci ildə Fransa şirkəti ilə Xəzərin cənubunda qaz ehtiyatlarının istismarı barədə razılıq əldə etmişdi. Məlum olduğu kimi, “Əsrin müqaviləsi”nə qoşulmaq istəyini

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

nəzərə alaraq, Azərbaycan layihədəki payının bir hissəsini İrana vermək istəsə də, konsorsiuma daxil olan şirkətlərin çoxu razılıq vermədiyindən bu məsələ reallaşmamışdı. Lakin **ulu öndər Heydər Əliyev** təşəbbüsü ilə İranın başqa bir layihədə (“Şahdəniz”) iştirak etmək təklifi qəbul edilmiş və həyata keçirilmişdi. Bundan əlavə, 1997-ci il dekabrın 8-11-də **Prezident Heydər Əliyev** Tehrandə keçirilən İƏT-in 8-ci Zirvə Görüşündə iştirakı zamanı *İran prezidenti Məhəmməd Hətəmi, Ali Dini Rəhbər Ayətullah Xamenei, Məsləhət Şurasının sədri Həşimi Rəfsəncani* və digər yüksək səviyyəli dövlət xadimləri ilə keçirdiyi görüşlər nəticəsində ikitərəfli münasibətlər keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırılmış, ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin gələcək inkişafı üçün geniş imkanlar açılmışdır. [4,257]

Türkiyə. SSRİ-nin dağılması ilə Cənubi Qafqaz regionunun özünə cəlb etdiyi xarici güclərdən biri də Türkiyə idi.

Ümumiyyətlə, 1980-ci illərin sonunda dünya nizamının yenidən dəyişməsilə Türkiyə qlobal geosiyasi hadisələrin baş verdiyi Avrasiya qitəsinin bir növ mərkəzinə çevrildi və regionun yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələri ilə olan güclü tarixi, mədəni, etnik və ünsiyyət bağları baxımından ən vacib “oyunçu” hesab olunmağa başladı. Şimal-şərqində səkkiz (Qafqazda üç) müstəqil dövlətin meydana gəlməsi Türkiyə üçün yeni imkanlar açmaqla yanaşı, potensial riskləri də artırdı. Soyuq müharibənin sonlarına doğru, SSRİ ilə münasibətlərində daha ehtiyatla davranan Türkiyə yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə Cənubi Qafqazla bağlı xarici siyasət kursunu dramatik şəkildə dəyişdi. 1991-ci ilin dekabrında SSRİ ilə rəsmi münasibətlər tamamilə kəsildikdən sonra yeni siyasi kursun həyata keçirilməsinə başlandı. Türkiyə yeni respublikaların müstəqilliyini tanıyan ilk ölkə oldu və diplomatik münasibətlərin qurulması üçün onlarla (Ermənistan istisna olmaqla) protokol imzaladı. Nəticədə 1991-ci ilin sonunda, Türkiyə rəsmi Moskva ilə bütün münasibətləri kəsərək Qafqaz ölkələri ilə aktiv əlaqələri nəzərdə tutan yeni proqramın icrasına başladı. Mədəniyyət, dil və din yaxınlığının Azərbaycanla daha sıx münasibətlərin qurulması üçün stimullaşdırıcı amillər olmasına baxmayaraq, rəsmi Ankaranın regiona yeni yanaşmasının əsasında praqmatik iqtisadi və siyasi məqamlar dayanırdı. İlk növbədə, beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklər regionda baş verən siyasi proseslərdə daha fəal rol oynamağa başladı. Qeyd etdiyimiz kimi, Qafqaz respublikaları ilə yaxın münasibətlərin qurulmasında Türkiyənin iqtisadi gözləntiləri var idi. Bundan əlavə, Türkiyə regional və qlobal siyasi proseslərdə təsir imkanlarını artırmaq istəyirdi. Nəhayət, Türkiyənin dünyəvi və demokratik nailiyyətləri regionun gələcəkdə inkişafı üçün bir model kimi onun vacibliyini önə çəkməli idi. [5,73] Yaranan boşluğu İslam fundamentalizminin dolduracağından ehtiyat edən Qərb (Avropa ölkələri və ABŞ) Türkiyəni dünyəvi və demokratik bir model kimi təqdim etməyə başladı. Bunun nəticəsində Qərbdən kifayət qədər siyasi

dəstək alan Türkiyə SSRİ-nin dağılması ilə yaranan iqtisadi və siyasi imkanlardan faydalanmaq üçün daha qətiyyətli addımlar atmağa və beləliklə, həm müstəqil şəkildə, həm də üzv olduğu NATO hərbi blokunun strategiyası çərçivəsində Xəzər-Qara dəniz hövzəsinin, xüsusən Cənubi Qafqazın regional geosiyasi münasibətlər sistemində öz mövqelərini gücləndirməyə başladı. Bütün bunlara baxmayaraq, Türkiyə tezliklə regionda güc boşluğunu doldurmaq üçün tək “oyunçu” olmadığına fərqinə vardı. Qısa, region “oyunçuları” arasında narazılıqlar üçün müxtəlif səbəblər meydana çıxdı.

Rusiya ilk vaxtlarda İrana qarşı bir ağırlıq mərkəzi yaradacağını düşünərək Türkiyənin regionda təsir imkanlarını artırmaq istəyini xoş qarşılasa da, sonradan mövqeyini tamamilə dəyişdi. Rusiya-İran münasibətləri çox sürətlə inkişaf etməyə başladı və İran qısa bir zamanda Rusiyanın nəinki ticari tərəfdaşı və silah müştərisinə, hətta Qərbin regionda artan təsirinə qarşı rəsmi Moskvanın maraqlarının təminatçısına çevrildi.

Türkiyə üçün nə Rusiya, nə də ki İranla qarşıdurmaya getmək arzuolunan deyildi. Türkiyə İranın Şimali və Cənubi Qafqazın müsəlman birliyinə təsir imkanlarından narahət idi. İran isə öz növbəsində, Türkiyənin regionda fəal rolundan və bu yolla şimal və qərb sərhədlərində türk hegemonluğunun yaranacağından ehtiyat edirdi. Beləliklə, bu rəqabətin nəticəsində Azərbaycan seçim qarşısında qaldı: dünyəvi və demokratik, eyni zamanda, çoxvektorlu siyasət yürüdən Türkiyə modeli və İranın dəstəklədiyi dini model. Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk ölkə olsa da, İran əvvəlki paraqrafda qeyd etdiyimiz səbəblərdən (xüsusilə də türk hegemonluğu və “bütöv Azərbaycan” ideyası) dolayı, narahatlığını heç vaxt gizlətməmiş və müstəqilliyimizi nisbətən gec tanımışdı. Bu arada Rusiya da Türkiyənin regionda niyyətlərindən narahət olaraq, daha aqressiv addımlar atmağa başlamışdı. Lakin Türkiyə rəsmi Moskvanın etnik münaqişələrlə bağlı həssaslığını nəzərə alaraq, Rusiyanın parçalanmasına qarşı olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir. 1995-ci ildən həyata keçirməyə başladığı xarici siyasət kursunda isə Rusiya ilə əməkdaşlığın faydasının digər sovet respublikalarının hamısından daha çox olduğunu vurğulamağa başladı. Lakin Rusiya və İranın nəyin bahasına olursa-olsun Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin dərinləşməsinə qarşı çıxmasına baxmayaraq, *ulu öndər Heydər Əliyevin* yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə bütün sahələrdə əməkdaşlıq daha da inkişaf etdirildi və uzaqgörən lider Türkiyə vasitəsilə üzvlüyü hədəf almadan NATO kimi nəhəng bir blokun bütün imkanlarından istifadə etməyə başladı.

Unutmayaq ki, həmin zamanlar Avropa ilə Asiya, xristian dünyası ilə islam aləmi arasında körpü rolunu oynayaraq Şərqlə Qərb arasında ticarət və enerji marşrutlarının kəsişməsində, eyni zamanda ABŞ və bilvasitə NATO ilə münasibətlərində sərt mövqe nümayiş etdirən Rusiya və İran kimi iri dövlətlərin

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

sərhədində yerləşən, əhalisi əsas etibarilə müsəlman olan Azərbaycan üçün dünyəvi dövlət qurmaq və müstəqil xarici siyasət yürütmək effektiv beynəlxalq münasibətlər vasitəsi olmaqdan daha çox, bir növ həyatda sağ qalmaq məsələsi idi. Bu gün Azərbaycanın beynəlxalq arenadakı mövqeyi onun qonşu ölkələrlə, eyni zamanda global “oyunçular” və beynəlxalq institutlarla, o cümlədən ABŞ, İsrail, Avropa İttifaqı və NATO ilə münasibətlərində əks olunan balanslaşdırılmış xarici siyasət yanaşmasının davam etdirilməsinin zəruriliyini bir daha sübut edir. Məhz bu siyasətin nəticəsi olaraq, 90-cı illərdə birbaşa düşmənçilik olmasa da, Azərbaycan və Rusiya arasında neqativ xarakter daşıyan ikitərəfli münasibətlər 2000-ci illərdə strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə gəlib çatdı. [6]

ABŞ və **NATO**. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ölkəmizin yerləşdiyi coğrafi və geosiyasi mövqə hələ yenicə müstəqillik əldə etdiyimiz vaxtlardan ABŞ-ın diqqət mərkəzində olmuşdur. Elə bunun nəticəsi olaraq, ABŞ tezliklə ölkəmizdə öz səfirliyini açmışdı. Lakin münasibətlərdə əhəmiyyətli irəliləyişlər *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev* və *ABŞ-ın dövlət başçısı Bill Klintonun* qarşılıqlı səfərləri və görüşlərindən sonra baş verdi və əlaqələr tam miqyaslı hərbi və iqtisadi əməkdaşlıq səviyyəsinə çatdı. Bu mənada, Azərbaycan qısa bir müddətdə regional inteqrasiya üçün potensial lokomotivə çevrildi və bunun əhəmiyyəti *Amerika strateji və dövlət xadimi Zbiqnev Bjezinski* tərəfindən dəfələrlə vurğulanmışdır. Bjezinskiyə görə, *Azərbaycan “ABŞ-ın dəstəyinə ən çox layiq olan ölkədir, çünki o, Avrasiyanın ən vacib geosiyasi mərkəzlərindən biridir”*. [7.95]

Beləliklə, *ulu öndər Heydər Əliyevin* söyləri nəticəsində Azərbaycan-ABŞ münasibətləri məqsədyönlü xarakter aldı və ardıcıl surətdə inkişaf etməyə başladı, mövcud anlaşılmazlıqlar aradan qaldırıldı, Azərbaycan Amerikanın Cənubi Qafqaz regionunda əsas siyasi və iqtisadi tərəfdaşına çevrildi. 1997-ci ilin iyul-avqust aylarında *Prezident Heydər Əliyevin* ABŞ-a səfəri, *prezident Bill Klinton*, *vitse-prezident Albert Qor*, *Dövlət katibi Madlen Olbrayt* və digər rəsmi şəxslərlə görüşləri, “ABŞ-Azərbaycan münasibətləri haqqında” birgə bəyanatın imzalanması ölkələr arasında strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin yarandığını təsdiq edən mühüm faktor kimi dəyərləndirildi.

Azərbaycan eyni zamanda, enerji layihələrinin həyata keçirilməsi istiqamətində ABŞ-ın tərəfdaşlığını müsbət qarşıladı. Həm yerli, həm regional, həm də beynəlxalq əhəmiyyətli inkişaf istiqamətində uğurlu sıçrayışlar edən və qonşuluq münasibətlərini qaydaya salan Azərbaycan dövləti tez bir zamanda beynəlxalq arenada mövqeyini möhkəmləndirmək baxımından da nüfuzlu təşkilatlarla münasibətlərdə təqdirəlayiq addımlar atdı. Bu istiqamətdə Azərbaycanın NATO ilə münasibətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1993-94-cü illər *ulu öndər Heydər Əliyevin* gərgin fəaliyyəti, xüsusilə də Rusiya və İran kimi qonşu dövlətlərlə münasibətləri müsbət məcraya yönəltməsi,

ABŞ kimi nəhəng ölkənin rəğbətini qazanması, Avropanın aparıcı ölkələrini özündə birləşdirən NATO kimi dünya səviyyəli hərbi-siyasi blokla əməkdaşlığı prioritet elan etməsi tez bir zamanda öz bəhrəsini verdi. 20 sentyabr 1994-cü ildə tək Azərbaycan deyil, region və Avropa ölkələri üçün əlamətdar hadisə olan “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. Müharibə şəraitində yaşayan, iqtisadiyyatı böhran içərisində olan Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılması, ölkəmizə investisiya axınının reallaşması ilk baxışda çətin olsa da, mümkün oldu. İndi haqlı olaraq deyilir ki, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ulu öndərin xalq, dövlət naminə göstərdiyi qətiyyət, misilsiz tarixi xidmətlərin ən çətini, şəərəflisi və müqəddəsidir. Bütün siyasi gedişlərində ilk növbədə Azərbaycanın milli və dövlətçilik maraqlarını əsas götürən *ulu öndər Heydər Əliyevin* hazırladığı neft strategiyasının təməli olan müqavilənin reallaşmasında əsas məqsəd Azərbaycanı o dövrdə üzləşdiyi siyasi, iqtisadi, ideoloji blokadadan çıxarmaq, ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiyasında xalqımızın milli sərvəti olan zəngin neft yataqlarından bugünkü və gələcək nəsillərin rifahı naminə istifadə etmək idi. Bu əlamətdar hadisədən sonra Azərbaycan NATO ölkələri üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

1997-ci il fevralın 13-də *Prezident Heydər Əliyevin* dəvəti ilə ölkəmizdə səfərdə olan *NATO-nun Baş katibi Xavyer Solana* Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətinə və yeritdiyi xarici siyasətə toxunaraq xüsusi vurğulamışdı ki, Azərbaycan beynəlxalq aləmdə getdikcə daha aydın nəzərə çarpan müstəqil siyasət yeridir. Azərbaycan 1994-cü ilin mayında SNT proqramına qoşularaq, Avro-Atlantik zonada digər ölkələr və təşkilatlarla dostluq əlaqələrini qətiyyətlə inkişaf etdirmək niyyətində olduğunu bildirmişdir. NATO-nun bu ölkə ilə münasibətləri getdikcə genişlənərək əməli əməkdaşlıq, etimad və nailiyyətləri daha da inkişaf etdirmək ruhu aşlanmış əlaqələrə çevrilmişdir. [8]

Azərbaycan Respublikası 1997-ci ilin iyulunda NATO-nun Avro-Atlantik Əməkdaşlıq Şurası adlı qurumuna da qoşuldu. Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasından fərqli olaraq, təşkilatın bu strukturu SNT proqramı çərçivəsində məsləhətləşmələr və müzakirələrdən praktiki addımlara keçməyin təminini nəzərdə tutur. Azərbaycan-NATO əlaqələrinin mahiyyəti və xüsusiyyətlərinə qiymət vermək baxımından 1997-ci ilin iyulunda *Prezident Heydər Əliyevin* Avro-Atlantik Əməkdaşlıq Şurasının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının sammitindəki çıxışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Prezidenti çıxışında yeni müstəqil dövlətlərlə NATO arasında əməli dialoqa və əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verdiyini xüsusi vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, Azərbaycan bölgədə silahlı münaqişənin aradan qaldırılmasında, həmçinin NATO-nun və Avro-Atlantik Əməkdaşlıq Şurasının fəal roluna ümid bəsləyir. “*Onlar Qafqazdakı silahlı münaqişələri kənardan müşahidə etməməlidirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu münaqişələr ümumavropa təhlükəsizliyi üçün də*

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

ciddi təhlükə yaradır. Azərbaycan Respublikası Avro-Atlantik Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasını alqışlayır və buna NATO ilə tərəfdaş ölkələr arasında siyasi məsləhətləşmələrin, fəal əməkdaşlığın mühüm mexanizmi kimi baxır” – deyər Prezident Heydər Əliyev bildirmişdir. [9]

NATO ilə hərbi sahədə əməkdaşlıq 1997-ci ildə daha da intensivləşdi. 1997-ci ilin iyulunda “*NATO və Azərbaycan: Koordinasiya və əməkdaşlıq mərkəzi*” yaradıldı. Təşkilatın məqsədi NATO ilə tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində Azərbaycan ictimaiyyətinin NATO haqqında bilik və təsəvvürlərini genişləndirmək, ictimai rəyi uyğun istiqamətdə formalaşdırmaq, Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlıq prinsiplərini öyrənmək, NATO-nun genişləndirilməsinin Qafqazda sülh-yaratma proseslərinə təsirini araşdırmaqdır. 1997-ci il 4-6 noyabr tarixində Bakıda “*Cooperative Demand*” komanda-qərargah təliminə hazırlıq seminarı keçirildi. Bu, NATO-nun SNT proqramı çərçivəsində Azərbaycanda baş tutan ilk hərbi tədbiri idi. 1997-ci il noyabrın 14-də *dövlət başçısı Heydər Əliyevin* sərəncamı ilə ölkə prezidenti yanında NATO ilə əməkdaşlıq üzrə dövlət komissiyası yaradıldı. Bu komissiya SNT proqramı çərçivəsində vahid proqram hazırlanması üçün müvafiq nazirliklərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini nəzərdə tuturdu. 1997-ci ildə NATO-nun Brüsseldəki mənzil-qərargahında Azərbaycanın öz diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başladı. Bu işə əməkdaşlıq əlaqələrinə yeni təkan verdi. Elə həmin ilin noyabrında ölkəmiz Azərbaycan-NATO əməkdaşlığında yeni mərhələ olaraq, Planlaşdırma və Analiz Prosesinə qoşuldu. Bu proses müdafiə planlaşdırılmasını, yəni əldə olan resurslardan düzgün istifadə olunmasını nəzərdə tutur.

NƏTİCƏ

Hakimiyyətə qayıdışından sonra ulu öndər Heydər Əliyev ölkənin xarici siyasətinin prioritetlərini müəyyənləşdirərkən qlobal, eyni zamanda regional “oyunçu”ların maraqlarını nəzərə alaraq, ölkəmizdə balanslaşdırılmış və çoxvektorlu bir siyasət kursunu əsasını qoydu. Çünki bu seçim Azərbaycan kimi “qaynar nöqtə”də yerləşən ölkə üçün ən perspektivli variant idi. Bu həm dövlətin yaşam reytingini yüksəltməyə xidmət etdi, həm də Azərbaycanı müharibə arenasından uzaqlaşdırdı və onu istər regional, istərsə də beynəlxalq təhlükəsizlik baxımından daha cəlbədicə və etibarlı, eyni zamanda qlobal strateji tərəfdaşa çevirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Richard L., Kugler with Marianna, Kozintseva V. “Enlarging NATO: Russia factor”, National Defence, Research Institute, 1996, 320 p.
2. Hasan Yükselen. “Actors in The South Caucasus: Stability providers or insta -

bility exploiters”. A thesis Submitted to the graduate school of social sciences of Middle East Technical University, September, 2004.

3. Bədəlov Ə. “Azərbaycan-İran dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri inkişafı yeni mərhələsindədir. Xalq qəzeti, 18.11.2014 (<http://www.xalqqazeti.com/>)

4. Tarix və onun problemləri, №4, 2009

5. Mustafa A. “Turkey's policies toward South Caucasus and its integration in the EU”, 2006.

6. Yevgeniy V. Bahrevsky, 20 years of political relations between Russia and Azerbaijan. History and basic problems. RISS and Sam, 2011, p. 9

7. Inessa Baban and Zaur Shiriyeu. “The U.S. South Caucasus strategy and Azerbaijan”, September 5, 2010

8. NATO and Azerbaijan mutually beneficial cooperation, Ankara, 1999

9. Ömərov V. “Azərbaycan-NATO: beynəlxalq və regional təhlükəsizlik”. “Səs” qəzeti, 01.06.2013

РЕЗЮМЕ

РЕГИОНАЛЬНЫЕ И ГЛОБАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

(1993-1997 гг)

Х.ИСКАНДЕРОВ

После возвращения к власти, общенациональный лидер Гейдар Алиев определил приоритеты внешней политики страны путем принимая интересы глобальных, а также региональных “действующих лиц” во внимание и основывал сбалансированную внешнюю политику. Это был самый лучший выбор для любой страны, как Азербайджан. Это обеспечил стабильность и безопасность, помог стране повысить свою экономику и сделал его одним из самых надежных стратегических партнеров в мире.

SUMMARY

REGIONAL AND GLOBAL FACTORS IN AZERBAIJAN'S FOREIGN POLICY

(1993-1997)

K.ISKANDAROV

After returning back to power the national leader Heydar Aliyev determined the priorities of the country's foreign policy through taking the interests of global, as well as regional "actors" into consideration and established the balanced foreign policy. That was the best choice for any country like Azerbaijan. It ensured the stability and security, helped the country to boost its economy and made it one of the most reliable strategic partners in the world.

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

ÜMUMQOŞUN BİRLİKLƏRİNİN ƏMƏLİYYATLARINDA QOŞUNLARIN TEXNİKİ TƏMİNATININ ƏSASLARI

Polkovnik Vüqar HACIYEV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: hərbi-texniki əmlak (HTƏ), silah və hərbi texnika (SHT), texniki təminat, döyüş sursatları, arxa cəbhə.

Ключевые слова: военно-техническое имущество (ВТИ), оружие и военная техника, техническое обеспечение, боевые боеприпасы, фронтовой тыл.

Keywords: military technical property (MTP), the weapons and military technology, technical supply, the combat amunitions, front rear.

Məlum olduğu kimi, müasir əməliyyatlar yüksək gərginlik və dinamiklik, silah və texnikadan kütləvi istifadə, onların çoxsaylı itkisi, raket, döyüş sursatı, hərbi-texniki əmlak və digər maddi vəsaitlərdən əhəmiyyətli dərəcədə istifadəsi ilə xarakterizə edilir. Bununla bağlı olaraq, texniki təminatın güc və vasitələri ilə həll edilən, qoşunların texniki təminatına olan tələblər artır və tapşırığın həcmi çoxalır. Texniki təminat, qoşunların döyüş qabiliyyətini və döyüşə hazırlığını müəyyən edən əsas faktorlardan biri sayılır. Bu tapşırıqların müvəffəqiyyətli həllinə ancaq mükəmməl və dayanıqlı texniki təminat sisteminin əldə edilməsi ilə nail olmaq olar.

Birinci Qarabağ müharibəsində bu suallara yetərincə diqqət yetirilməməsi, texniki təminat sisteminin olmaması, bölmələrin vaxtında döyüş sursatları ilə təmin edilməməsi səbəbindən onların hücum əməliyyatı təxirə salınır, bəzi hallarda isə geri çəkilmə ilə nəticələnirdi. Lazımi güc və vasitələrin olmaması üzündən zədələnmiş (sıradan çıxmış) silah və texnikaların bərpası ləngiyir və bölmələrin ehtiyacı ödənilmirdi.

Odur ki, texniki təminat sisteminin, onun əsas quruluşu və iş prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi və daim inkişafı tələb olunur. Komandanlar (komandirlər) və qərargahlar texniki təminatın güc və vasitələrinin real imkanlarını nəzərə alaraq onun təşkili və planlaşdırılması məsələlərini sülh dövründə də daim diqqətdə saxlamalıdır.

Müstəqilliyin ilk illərində peşəkar hərbi kadrların olmaması səbəbindən Azər-

baycan ordusunda texniki təminat sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi sahəsində bir sıra problemlər meydana çıxmışdı. Sonrakı dövrdə onların aradan qaldırılması istiqamətində çoxlu işlər görülsə də, bütün ordularda olduğu kimi, bir sıra məsələlər öz aktuallığını hələ də saxlamaqdadır.

Maddi-texniki təminata aid işlər silahlı qüvvələrin birlik və birləşmələrində, hərbi tədris müəssisələrində mövcud olan müvafiq idarəetmə orqanları vasitəsilə icra edilir.

Əməliyyat məharətinin əsas qanunauyğunluğu, əməliyyatın gedişatında və nəticəsində tərəflərin qüvvə və vasitələrinin səviyyəsindən asılıdır. Qüvvələri qiymətləndirərkən təkcə say tərkibi deyil, həmçinin silah və hərbi texnikanın keyfiyyəti və texniki vəziyyəti nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əməliyyat məharətinin əsas qanunauyğunluğundan başqa, digər qanunauyğunluqlar da mövcuddur: birinci – əməliyyat səviyyəsində silahlı mübarizəni ikitərəfli proses kimi xarakterizə edən qanunauyğunluq; ikinci – tərəflərdən birinin fəaliyyətindən asılılığı və rəbitənin dayanıqlığını açıqlayan qanunauyğunluq. Bu qanunauyğunluqların birincisi, əməliyyatın aparılması üsullarının silahlı mübarizədə tərəflərin istifadə etdikləri vasitələrin (silah və hərbi texnikanın) say və keyfiyyətindən asılılığıdır. Belə ki, qoşunların silah və texnika ilə təminatı və onların saz vəziyyətdə saxlanması SİQQ (Strateji İstiqamətdə Qoşun Quruluşması) əməliyyatlarında qoşunların texniki təminatının məqsədini ifadə etmək imkanı yaradır.

Əməliyyatlarda qoşunların texniki təminatının məqsədi, birlik və birləşmələrin fasiləsiz olaraq döyüş fəaliyyətlərinin aparılmasına və onların qarşısında qoyulmuş tapşırıqları yerinə yetirməyə imkan verən, mövcud silah və texnikaların döyüşə hazır və döyüş qabiliyyəti vəziyyətində saxlanması, onların raket, döyüş hissələri, döyüş sursatları və hərbi-texniki əmlakla (HTƏ) təchiz olunmasından ibarətdir.

Ümumqoşun birliklərinin əməliyyatlarında qoşunların texniki təminat sisteminin məqsədinə nail olmaq üçün növbəti funksional tapşırıqları həll etmək lazımdır:

- qoşunları silah-sursat və hərbi texnika (SHT), raketlər, döyüş hissələri, hərbi-texniki əmlakla (HTƏ) təmin etmək (təminetmə funksiyası);
- silah və hərbi texnikanın (SHT) saz vəziyyətdə saxlanması (istismar funksiyası);
- silah və hərbi texnikanın (SHT) bərpası (bərpaetmə funksiyası).

Bu tapşırıqları, bir sıra tədbirləri keçirmək yolu ilə həll etmək mümkündür. Onlara aiddir:

- qoşunların, həmçinin texniki təminat hissələrinin silah və hərbi texnika (SHT) ilə komplektləşdirilməsi;
- raketlər, bütün növ döyüş sursatları (nüvədən başqa) və hərbi-texniki əmlakla (HTƏ) təmin edilməsi;

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

– onların, əməliyyat və qoşun ehtiyatlarının yaradılması və əşelonlaşdırılması, saxlanması, yerləşdirilməsi, texniki qulluq və reqlament işlərinin görülməsi, daşınması və döyüş tətbiqinə hazırlanması;

– raketlərdə qəza vəziyyətinin aradan qaldırılması;

– SHT-nin raket və döyüş sursatlarının düşmən tərəfindən ələ keçirilməsi təhlükəsi olduqda, onların təxliyyəsi və yaxud məhv edilməsi;

– SHT-nin istismara buraxılması (sıraya qoyulması), istifadəyə (döyüş tətbiqinə) hazırlanması, istifadəsi (döyüşdə tətbiqi), müəyyən edilmiş istifadəyə hazırlıq dərəcəsində saxlanması (texniki vəziyyətinə nəzarət, texniki xidmət və nasazlıqların aradan qaldırılması, saxlanması və daşınması);

– texniki kəşfiyyat, təxliyyə, təmir və bərpa edilmiş SHT-nin sıraya qaytarılması, şəxsi heyətin texniki və xüsusi hazırlığı.

Bundan əlavə, texniki təminat hərbi hissələrinin hərtərəfli təchizatı, texniki təminatın idarə edilməsi və qarşılıqlı əlaqəsi üzrə həyata keçirilir. Bu tədbirlərin həcmi və keyfiyyəti aşağıdakı faktorlardan asılıdır:

– texniki təminatın sualları üzrə döyüş fəaliyyətləri meydanının təchizatı (arsenalların, zavodların, anbarların mövcudluğu, stasionar və yerli sənaye və təmir bazalarının vəziyyəti);

– strateji istiqamət;

– əməliyyatın keçirilməsinə başlama şəraiti;

– fiziki-coğrafi şərait;

– qoşunların əməliyyat düzülüşündə birliklərin (birləşmələrin) yeri;

– texniki təminat hissələrinin komplektliliyi və mövcudluğu;

– qoşunların raketlər, döyüş sursatları və HTƏ ilə təmin edilməsi, SHT ilə kompleksləşdirilmə dərəcəsi;

– texniki təminat bölmə və hissələri mütəxəssislərinin, SHT-ni istismar edən şəxsi heyətin hazırlığı və s.

Texniki təminat tapşırıqlarını təhlil etdikdə aydın olur ki, qoşunların döyüş qabiliyyəti onların hər birinin həllindən asılıdır. Buna baxmayaraq, keçmiş müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, qoşunların döyüş qabiliyyətini müəyyən edən əməliyyatın aparılmasında vacib, bəlkə də yeganə faktor SHT-nin bərpası faktorudur. Məsələn, almanlarla müharibə illərində SSRİ-nin sənaye zavodlarında 104 min tank və özüyəriyən artilleriya qurğusu (ÖAQ) istehsal edilmişdisə, texniki təminat vasitələri ilə 430 min texnika bərpa edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, Qarabağ müharibəsinin gedişatında bir neçə zirehli texnika alınmışdı, ancaq bütün texnikaların döyüş qabiliyyəti vəziyyətində saxlanması texniki təminat vasitələrinin gücü ilə olmuşdur. Beləliklə, müharibə illərində hər bir tank, zirehli texnika və avtomobil bir neçə dəfə bərpa edilərək sıraya qaytarılmışdır ki, bu da qoşunların döyüş qabiliyyəti səviyyəsində saxlanması məqsədilə SHT-nin bərpasının vacibliyini əyani olaraq təsdiq edir.

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

Nəticə kimi demək olar ki, bərpa faktoru tərəflərin döyüş vasitələri üzrə qüvvələr nisbətinin dəyişilməsinə həlledici təsir göstərir. Qoşunların texniki təminat tapşırıqlarının həll edilməsi üçün əməliyyatlara hazırlıq və onların gedişatında texniki təminat sistemi yaradılır və fəaliyyət göstərir.

QOŞUNLARIN TEXNİKİ TƏMİNAT SİSTEMİ VƏ ONA OLAN TƏLƏBLƏR

Qoşunların texniki təminat sistemi ümumi prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən və vahid məqsədlərlə birləşdirilmiş idarəetmə orqanlarının, texniki təminat qüvvə və vasitələrinin (SHT, raketlər, döyüş sursatları, HTƏ təminat orqanları və təmir-bərpa orqanlarının) vəhdətidir.

Texniki təminat sistemi funksional əlamətlərə görə növbəti alt sistemlərin məcmusu şəklində təqdim edilə bilər:

- SHT, raket, döyüş sursatları, HTƏ ilə təminat;
- istismar;
- texniki təminat növlərinə görə SHT-nin bərpası.

Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün Müdafiə Nazirliyində müvafiq ştat strukturu yaradılmışdır. Texniki təminat sistemi strateji, əməliyyat və qoşun səviyyələrində təşkil edilir və həyata keçirilir.

STRATEJİ SƏVİYYƏDƏ TEXNİKİ TƏMİNAT SİSTEMİ

- **idarəetmə orqanları:** MTT baş idarəsi, Silah və Texnika idarəsi və müvafiq xidmətlər.
- **qüvvə və vasitələr:** istehsalat müəssisələri, təmir zavodları, mərkəzi arsenallar, bazalar və anbarlar, əlahiddə təminat hissələri, elmi tədqiqat mərkəzləri və ali hərbi təhsil müəssisələrinin tədqiqat mərkəzləri, hərbi akademiya, hərbi məktəblər, təlim mərkəzi.

ƏMƏLİYYAT SƏVİYYƏSİNDƏ TEXNİKİ TƏMİNAT SİSTEMİ

- **idarəetmə orqanları:** MTT üzrə OK komandirinin müavini və müvafiq xidmət rəisləri.
- **qüvvə və vasitələr:** OK anbarları, əlahiddə MTT taboru, təmir bölmələri, döyüş sursatları və HTƏ anbarları.

QOŞUN SƏVİYYƏSİNDƏ TEXNİKİ TƏMİNAT SİSTEMİ

– **idarəetmə orqanları:** birləşmə və hərbi hissə komandirlərinin MTT üzrə müavinləri və müvafiq xidmət rəisləri.

– **qüvvə və vasitələr:** təmir bölmələri, döyüş sursatları və HTƏ anbarları.

Texniki təminat sisteminin bütün qoşun növlərində həyata keçirilməsi və qarşıda duran tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün müvafiq texniki təminat növləri yaradılmışdır. Onlara aiddir:

- raket-texniki təminatı;

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

- artilleriya-texniki təminatı;
- tank-texniki təminatı;
- avtotexniki təminat;
- mühəndis-texniki təminatı;
- radiasiya, kimyəvi, bioloji mühafizə (RKBM) vasitələrinin texniki təminatı;
- rabitə və avtomatik idarəetmə sistemlərinin (AİS) texniki təminatı;
- arxa cəbhə xidmətləri üzrə texniki təminat;
- meteoroloji texniki təminat.

Texniki təminat mərkəzləşdirilmiş sualların həlli əsasında başqa təminat növləri ilə qarşılıqlı əlaqədə hərtərəfli təminatı həyata keçirir:

- qoşunların silahlar, hərbi texnika, raketlər, döyüş sursatları və hərbi-texniki omlakla təmin edilməsi;
- silah və hərbi texnikanın istismarı və təmiri;
- texniki təminat hissə və birləşmələrinin yerləşməsi (açılması) və yerdəyişməsi;
- əlaqə yollarından, nəqliyyat vasitələrindən, göstərişverici və boşaltma stansiyalarından, aerodromlardan istifadə etmək və hərbi daşınmanı təşkil etmək;
- hissə və birləşmələrdə hərtərəfli və texniki təminatın təşkili;
- rabitə və idarəetmənin təşkili;
- yerli sənaye bazalarından istifadə edilməsi.

Sistemin maddi əsasını hər bir texniki təminat növünün funksiyasını yerinə yetirən texniki xidmətlər təşkil edir. Bu zaman hər bir xidmət, müəyyən SHT-nin növünə uyğun olmalıdır.

SHT	Xidmətin adı	Texniki təminat növü
Raket-artilleriya silahları	Raket-artilleriya silahları xidməti	Raket-texniki təminatı; artilleriya-texniki təminatı
Zirehli silah və texnika	Zirehli tank xidməti	Tank-texniki təminatı
Avtomobil texnikası	Avtomobil xidməti	Avtotexniki təminat
Mühəndis silahları vasitələri	Mühəndis-texniki təminat xidməti	Mühəndis-texniki təminatı
Radiasiya, kimyəvi, bioloji (RKB) mühafizə silah və vasitələri	RKB mühafizənin texniki təminat xidməti	RKB mühafizənin texniki təminatı

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

Rabitə və qoşunların avtomatik idarəetmə sistemlərinin (QAİS) texnikaları	Rabitə və AİS-in texniki təminat xidməti	Rabitə və QAİS-lərin texniki təminatı
Arxa cəbhə xidməti texnikaları	Arxa cəbhə texniki təminat xidməti	Arxa cəbhə texniki təminatı xidməti
Ölçü vasitələri	Meteroloji xidmət	Meteroloji texniki təminat

CƏDVƏL 1.

Sistemin başlıca xüsusiyyətləri: əsas xidmətlər – raket-artilleriya silahları, zirehli tank, avtomobil xidmətləri Silah və Texnika idarəsi rəisinə, digər xidmətlər isə müvafiq olaraq xüsusi qoşun və qoşun hissələri rəislərinə, Arxa cəbhə idarəsi rəisinə tabe edilib və onların fəaliyyətlərini koordinasiya edir. SHT, raket, döyüş sursatları, HTƏ ilə təminat və xüsusiləşdirilmiş təmir-bərpa orqanları müvafiq xidmət rəislərinin tabeliyindədir. Qoşunların texniki təminat sisteminin (TTS) əsas prinsiplər üzrə düzülüşü və onun əməliyyatlarda fəaliyyəti:

- onun strukturunun qoşunların strukturuna uyğunluğundan;
- funksiya və yerinə yetirilən işin həcmnin, sistemin səviyyə və əsas hissələri arasında sərhədindən;
- obyektə sistemin kompleks təsirindən;
- onun strukturunun SHT bərpası prosesinə uyğun olması və sıradan çıxma qanunauyğunluğundan;
- əsas istiqamətdə tapşırıq yerinə yetirən qoşun qruplaşması marağında texniki təminatın qüvvə və vasitələrinin əsas səylərinin cəmləşdirilməsindən;
- bilavasitə əməliyyatın gedişində texniki təminat tapşırığının həllindən;
- texniki təminat tapşırıqlarının həllində qoşun qruplaşmasının maksimal müstəqilliyindən;
- qoşunların SHT, raket, döyüş sursatı və HTƏ ilə vaxtında və tam şəkildə təmin edilməsi üzrə yuxarı orqanların cavabdehliyindən;
- qoşunların döyüş qabiliyyətinə və döyüş hazırlığına daha çox təsir edən birinci növbəli texniki təminat tapşırıqlarının yerinə yetirilməsindən asılıdır.

Qoşunların texniki təminat sistemi (TTS) doqquz prinsipə əsaslanır:

Birinci prinsip, bölmədən başlayaraq, təşkil edilmiş hər bir qoşun vahidi ştatında texniki təminatın qüvvə və vasitələrinin mövcud olmasıdır.

İkinci prinsip, hər bir yuxarı səviyyə orqanlarının sistemi daha çətin və böyük həcmli işlərin yerinə yetirilməsi üçün təyin edilməsidir.

Üçüncü prinsip, müxtəlif qoşun qismlərinin, xüsusi hissə və xidmətlərin hər bir SHT-nin bərpası üçün nəzərdə tutulmuş texniki təminatın qüvvə və vasitələrinin bir orqanda birləşdirilməsidir.

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

Dördüncü prinsip, müxtəlif rayonlarda maksimal sayda təmir fondunun eyni vaxtda əhatəsini təmin etmək və gətirilən SHT obyektərinin döyüşə yararsız vəziyyətinin ümumi vaxtının azaldılmasıdır. Bu prinsipə uyğun olaraq, həmçinin texniki kəşfiyyatı, təxliyyəni, SHT-nin təmirini və sıraya qaytarılmasının həyata keçirilməsinə imkan verən təmir-təxliyyə orqanlarının məcmusu nəzərdə tutulmalıdır.

Beşinci prinsip, əməliyyatlarda ümumqoşun birlikləri komandirlərinin bütövlükdə niyyətinin müvəffəqiyyətlə həllinə istiqamətləndirilib.

Altıncı prinsip, əməliyyatın gedişatında qoşunların fasiləsiz döyüş qabiliyyətinin saxlanması, sıradan çıxmış SHT-nin bərpası hesabına ona texniki xidmətin göstərilməsi, itki və sərf edilmiş raket, döyüş sursatları və HTƏ-nin doldurulması təmin edir.

Yeddinci prinsip, özünün qüvvə və vasitələri ilə qoşun qruplaşmasının texniki təminat tapşırıqlarının həllinə zəmanət verir.

Səkkizinci prinsip, qoşunların SHT ilə, raketlərlə, döyüş sursatları və HTƏ ilə etibarlı təmin edilməsinə kömək edir.

Doqquzuncu prinsip, qoyulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsində prioritet tədbirlərin seçilməsindən (az həcmli təmir işləri tələb edən, həmçinin müəyyən dərəcədə qoşunların döyüş qabiliyyətini müəyyən edən SHT-nin birinci növbədə bərpa edilməsi – “ikiqat prioritet”) ibarətdir.

Qoşunların bütün səviyyələrində göstərilən prinsiplərə maksimal dərəcədə uyğun olan sistem ən effektiv texniki təminat sistemi sayılır. Yerinə yetirilən tapşırıqların xarakteri və miqyasına görə texniki təminat sisteminin strukturu əməliyyat və qoşun səviyyələrindən ibarətdir. Hər birinin təyinatı, həll etdiyi tapşırıqların həcmi, müvafiq idarəetmə orqanları və özünün qüvvə və vasitələrindən ibarətdir.

Əməliyyat səviyyəsi strateji və qoşun səviyyələri arasında əlaqələndirici sayılır, bəzi hallarda isə mərkəzin qüvvə və vasitələri ilə birbaşa əlaqəsi olur, birlik və birləşmələrin texniki təminatı üçün təyin edilir. Ümumqoşun birliklərinin komandiri şəxsən özü qərargah, MTT üzrə müavinləri, qoşun qismləri, idarə və xidmət rəisləri vasitəsilə texniki təminata rəhbərlik edir. Sistemin əsas orqanları: xidmətlərdən (raket-artilleriya silahları, zirehli tank və avtomobil) və qərargahdan ibarətdir.

Əməliyyat səviyyəsində texniki təminat orqanlarının əsas tapşırıqları ibarətdir:
– mərkəzdən silahların, raketlərin, texnikaların, döyüş sursatlarının və HTƏ-nin qəbulu, təyin edilmiş əməliyyat ehtiyatlarının saxlanması və qoşunların onlarla təmin edilməsi;

– təxliyyənin təşkili, SHT bərpasının həyata keçirilməsi və təşkili.

Bu tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün əməliyyat səviyyəsində səyyar təmir-

texniki hissələr, səyyar təmir-bərpa birləşmə və hissələri, silah, texnika, döyüş sursatı və HTƏ anbarları olmalıdır.

Bundan əlavə, ümumqoşun birliklərinin texniki təminatının marağında istehsalat müəssisələri, stasionar istehsal və təmir müəssisələri (hissələri), arsenal və bazalar, anbarlar, emalatxana və laboratoriyalar, texniki təminat stansiyaları, ehtiyat avtomobil, təxliyyə və digər qoşun və yerli istehsalat bazalarından istifadə edilə bilər.

Qoşun səviyyəsi, hissə və bölmələrin texniki təminatı üçün təyin edilmişdir. O, təminat, təmir-bərpa hissələrindən və müvafiq olaraq bölmələri döyüş sursatları və HTƏ ilə təmin edən anbarlardan ibarətdir. Qoşunların zirehli tank, avtomobil və HTƏ ilə təminatı göstərilən hərbi hissələr vasitəsilə həyata keçirilir:

- zirehli texnika aqreqlarının tank təmiri zavodu;
- avtomobil texnikaları aqreqlarının təmiri zavodu;
- əlahiddə avtomobil və tank təminatı hərbi hissələri;
- əlahiddə raket və döyüş sursatı hərbi hissələri;
- əlahiddə təminat və təmir-bərpa hərbi hissələri.

Əməliyyatların aparılması şəraitində qoşunların texniki təminatının dayanıqlı olması, texniki təminat hissə və bölmələrinin qarşısında duran tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün qısa vaxt ərzində texniki təminat sisteminə aşağıdakı tələblər qoyulur:

1. Texniki təminat hissə və bölmələrinin idarəetmə orqanlarının yüksək döyüş və səfərbərlik hazırlığı, müvafiq olaraq, hər bir şəraitdə təminat hissə və bölmələrinin vaxtında açılmasını və əldə olan güc və vasitələrlə qoşunların qarşısında qoyulmuş tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verməlidir.

2. Əsas əməliyyat istiqamətlərində normalarla müəyyən edilmiş silah, texnika, raket və onlar üçün döyüş hissələri, bütün növ döyüş sursatları, ölçü cihazları və HTƏ ehtiyatlarının əvvəlcədən yaradılması və yerləşdirilməsi, qoşun qruplaşmalarının yerinə yetirdikləri tapşırıqları nəzərə alaraq onların eşelonlaşdırılması.

3. Əməliyyatın gedişatında qoşun və əməliyyat səviyyələrinin güc və vasitələrlə silah və texnikanın cari təmiri tam həcmdə, orta təmirini böyük hissəsinin yerinə yetirilməsi məqsədilə yerli istehsal bazalarını cəlb etməklə əldə olan bütün təmir-bərpa güc və vasitələrindən istifadə edərək, sıradan çıxmış (nasaz) silah və texnikanın maksimum bərpa edilməsi.

4. Qoşun qruplaşmasının etibarlı təmin edilməsi məqsədilə texniki təminat sisteminin müstəqilliyi və həyatda qalmasının təmin edilməsi.

5. Fasiləsiz və dayanıqlı idarəetmə.

6. İdarəetmə orqanlarının, texniki təminatın güc və vasitələrinin etibarlı qorunması, mühafizəsi və müdafiəsi.

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

QOŞUNLARIN SİLAH, HƏRBİ TEXNİKA, RAKET, DÖYÜŞ SURSATLARI VƏ HƏRBİ TEXNİKİ ƏMLAK (HTƏ) İLƏ TƏMİNATI ÜZRƏ ƏSAS MÜDDƏALAR

Əməliyyatlarda birlik və birləşmələrin döyüş qabiliyyətinin saxlanılması və bərpası məqsədilə qoşunların silah və hərbi texnika ilə təminatı təmir-bərpa hissələrində bərpa edilməsi hesabına və yaxud təmir zavodlarından, arsenallardan, mərkəzi anbarlardan və başqa birlik, birləşmə və hissələrdən alınmış yeni (əsaslı təmir edilmiş) SHT hesabına həyata keçirilir.

Qoşunların silah, hərbi texnika, raket, döyüş sursatları və hərbi texniki əmlak (HTƏ) ilə təminatı, bir qayda olaraq, sxem üzrə Mərkəz – ÜO – birləşmə və bölmələr üzrə edilir.

Birlik, birləşmə və hərbi hissələrə ayrılmış silah və texnikanın bölüşdürülməsi birliyin qərargah rəisinin, qoşun növü və xidmət rəislərinin təkliflərini nəzərə alaraq komandanın qərarı əsasında həyata keçirilir. Qoşunların silah və texnika ilə komplektləşdirilməsində aşağıdakı əsas prinsiplər rəhbər tutulur:

- yeni yaradılmış və təşkil edilmiş birlik, birləşmə və hissələrin tərkibində qoşunlara vermək;
- bölmələri tam komplektləşdirmək və eyni tipli silah və texnika ilə təmin etmək;
- silah və texnikanın maksimum resursunu saxlamaq məqsədilə onların daşınması üçün ağır dərəcəli daşıyıcılardan, hava, su və dəmiryol nəqliyyatlarından mümkün qədər istifadə etmək.

Əməliyyatlarda, müharibənin başlanğıc mərhələsində qoşunların silah və texnika ilə təmin edilməsinin əsas mənbəyi onların yerli təmir və istehsal bazalarını cəlb etməklə bütün səviyyədə texniki təminat sisteminin güc və vasitələri ilə bərpa edilməsi sayılır. Qoşunların döyüş qabiliyyətinin saxlanılması, qoyulmuş tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinin vacib şərtlərindən biri olan SHT-nin istismar qaydalarına riayət edilməsidir.

Qoşunların raket və döyüş sursatları ilə təminatı onların tələbat hesabından, sifarişlərin vaxtında verilməsi, toplanması və qoşunlara paylanmasından ibarətdir. Bu, raket və döyüş sursatlarının düzgün qəbulu, hazırlanması, saxlanılması və qoşunlara paylanmasının təşkili, müəyyən edilmiş həcmdə və təyin olunmuş vaxtda ehtiyatların toplanması, həmçinin düzgün eşelonaşdırılması ilə əldə edilir.

Raket və döyüş hissələrinin çatdırılması raket-texniki hissələrin (bölmələrin) avtomobil nəqliyyatı, lazım gəldikdə isə hava nəqliyyatı vasitəsilə təşkil edilir. Hava nəqliyyatı ilə daşınma zamanı helikopterlərə daha çox üstünlük verilir. Müstəsna hallarda raket və zenit-raket birləşmələri raketləri raket-texniki hissələrin açılma rayonlarında ala bilər.

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

Əməliyyatlarda qoşunların raket və döyüş sursatları ilə təminatının əsas prinsiplərinə aiddir:

- tabelikdə olan qoşunların bütün növ raket və döyüş sursatları ilə tələbata uyğun, vaxtında və tam şəkildə təmin edilməsinə yuxarı orqanların cavabdehliyi;
- qoşunların raket və döyüş sursatları ilə təminatında müstəqilliklərini saxlaması;
- raket və döyüş sursatları sərfinin nizama salınmasına;
- raket və döyüş sursatlarının sərfinə, saxlanması və qeydiyyatı sualları üzrə tabelikdə olanların yuxarı rəislərə hesabat verməli olmasına.

Birinci, əməliyyatın başlanmasına raket və döyüş sursatlarının ehtiyatı, bir qayda olaraq, əməliyyatlarda qoşunların ümumi tələbatı həcmində yaradılır. Əməliyyat şəraitindən asılı olaraq, yuxarı komandanlığın qərarı ilə raket və döyüş sursatlarının əlavə ehtiyatı (qoşun ehtiyatlarından) yaradıla bilər. Belə ehtiyatlar əməliyyatın gedişində qoşunların əməliyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini və əməliyyat fasiləsi olmadan növbəti əməliyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini təmin edir.

Əməliyyatın gedişində sursatın sərfi qoşunların həll etdiyi tapşırıqdan, qarşıdakı düşməndən, zərərvermə vasitələrinin tətbiqindən və digər faktorlardan asılı olaraq son dərəcə dəyişkən olacaq. Ən çox sursat sərfi (əsasən artilleriya və reaktiv sursatlar) əməliyyatın ilk günlərində kütləvi atəş zərbələrinin endirilməsi, əsas müdafiə zolağı uğrunda döyüş fəaliyyətlərinin aparılması, hücumda (əks-hücumda) düşmənin müdafiə mövqeyinin yarılması, ikinci eşelonun vuruşa yeridilməsi zamanı və s. gözlənilir. Ona görə, belə tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün əvvəlcədən bu məqsədlərə cəlb edilən artilleriyanın atəş mövqeləri rayonlarına lazımı sayda sursat planlaşdırılmalı və qoyulmalıdır. İstifadə edilmiş sursat ehtiyatlarının doldurulması yaradılmış əməliyyat ehtiyatları hesabına yerinə yetirilir. Birinci növbədə əməliyyatda əsas tapşırığı həll edən, əsas istiqamətdə fəaliyyət göstərən birinci eşelon qoşunlarının ehtiyatları tamamlanır.

Ümumqoşun birliklərinin hərbi-texniki əmlak (HTƏ) ilə təminatı Silahlı Qüvvələrin, ÜO-nun (OK) qoşun anbarlarında saxlanılan ehtiyatların və təmir-bərpa, birləşmə və hissələrinin hesabına həyata keçirilir.

Hərbi-texniki əmlakla təminatın əsas məqsədi əməliyyatlarda silah və texnikanın döyüş fəaliyyətinə hazırlanması, onların istismar edilməsi, vaxtında texniki xidmətin aparılması və təmir-bərpa işlərinin fasiləsiz görülməsi üçün qoşunlarda ehtiyatların yaradılması və normalara uyğun vəziyyətdə saxlanması sayılır.

Bu məqsədə:

- silah və texnikanın təmiri və texniki qulluq üçün əmlaka olan tələbatın müəyyən edilməsi;
- hərbi-texniki əmlakla təminat imkanlarının müəyyən edilməsi;

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

– HTƏ ehtiyatının, həcmnin onların eşelonlaşdırılmasının, anbarların yerləşmə yeri və müddətinin, onların qorunması, müdafiə və mühafizəsinin təşkili və yerdəyişmə qaydasının müəyyən edilməsi;

– əmlakın tələb edilməsi, alınması, daşınması və paylanması qaydasının müəyyən edilməsi;

– əmlakın varlığı və hərəkətinin qeydiyyatı;

– anbarların əməliyyat fəaliyyətinə nəzarət, qeydiyyatın düzgün aparılması, əmlakın düzgün saxlanılması və s. ilə nail olunur.

Qoşunların hərbi-texniki əmlak ilə təminatı aşağıdakı mənbələr hesabına ola bilər:

– sülh dövründə yaradılmış toxunulmaz ehtiyat;

– aqreqat, detal və düyümlərin təmiri və istehsalı (Müdafiə Nazirliyinin tabeliyində olan təmir-bərpa zavodlarında);

– Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin tabeliyində olan istehsal zavodlarında istehsal olunan aqreqat, detal və düyümlər;

– silinmiş (bərpaya yaramayan) silah və texnikanın üstündən çıxarılmış, istismara yararlı olan aqreqat və detallar;

– yerli istehsal resursları və qənimət götürülmüş hərbi-texniki əmlak.

Hərbi-texniki əmlaka aiddir:

– aqreqatlar, detallar, ehtiyat hissələri, boyalar, pnevmatik təkərlər, akkumulyator batareyaları, texniki-rezin və digər məmulatlar, qurğular, alətlər, silah və texnikanın təmiri, təxliyyəsi və göstərilən texniki xidmət zamanı istifadə edilən park, istehsalat və texnoloji avadanlıqlar;

– təlim-məşq vasitələri, şəxsi heyətin texniki və xüsusi hazırlığı üçün hərbi təlim əmlakı;

– texniki sənədlər.

Hərbi-texniki əmlakla (HTƏ) təminat, texniki xidmətlər (raket-artilleriya, zirehli tank və avtomobil əmlakının təminatı), həmçinin xüsusi qoşunların (mühəndis, kimya, rabitə və s.) və arxa cəbhə xidmətlərinin texniki əmlakının təminatı üzrə həyata keçirilir.

HTƏ ehtiyatı sıradan çıxmış (nasaz) silah və texnikanın bərpası üzrə əməliyyat və qoşun səviyyələrindəki təmir orqanlarının tələbatını tam təmin etməlidir.

Silah və hərbi texnikanın (SHT) istismarı sadalanan tədbirlərin yerinə yetirilməsi və təşkilindən ibarətdir:

– SHT-nin istismara buraxılmasından;

– onların istifadəyə (döyüş tətbiqinə) hazır vəziyyətə gətirilməsi;

– istifadəsi (döyüş tətbiqi);

– SHT-yə texniki qulluq, onların saxlanılması və daşınmasından.

SHT-nin istismarına, onların istifadəyə (döyüş tətbiqinə) hazır vəziyyətdə saxlanılmasına aiddir:

- sülh dövründə düzgün saxlanması;
- əməliyyatın gedişində və hazırlıq zamanı lazımı resursun yaradılması və saxlanması;
- vaxtında və keyfiyyətli texniki vəziyyətə nəzarəti, nasazlıqları aradan qaldırmaqla texniki qulluğun, reqlament və etibarlılığın təmin edilməsi üzrə digər işlərin yerinə yetirilməsi;
- şəxsi heyətin ona təhkim olunmuş SHT üzrə biliklərə yiyələnməyinə, bacarıq və səriştə ilə onlardan istifadə etməyə (döyüşdə tətbiqinə), həmçinin digər tədbirlərin yerinə yetirilməsi.

Döyüş fəaliyyəti şəraitində istismarın məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. SHT-nin istifadəsi döyüş şəraitinə müvafiq olaraq, sülh dövründə müəyyən edilmiş normaları (istismar qruplarına bölünməsinə və resursun sərfi normalarını) nəzərə almadan həyata keçirilir. SHT-nin saxlanılmasına yol verilmir, onun daşınması hərbi daşıma və təxliyyə elementinə çevrilir.

Döyüş şəraitində istismarın əsas məzmununu SHT-nin texniki qulluğu və onların etibarlı işləməsinin təmin edilməsi üzrə digər tədbirlərin yerinə yetirilməsi təşkil edir.

Texniki qulluq silah və texnikanın qoyulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı etibarlı işləməsinə, istifadəsi (döyüş tətbiqi), saxlanması və daşınması zamanı daim hazır vəziyyətdə saxlanılması məqsədilə yerinə yetirilən kompleks tədbirlərdir. Döyüş fəaliyyəti şəraitində silah və texnikaya aşağıdakı texniki qulluq göstərilir:

- gündəlik texniki qulluq (GTQ), nəzarət baxışı;
- texniki qulluq № 1 (TQ-1);
- texniki qulluq № 2 (TQ-2);
- mövsümi texniki qulluq;
- reqlamentli texniki qulluq.

Gündəlik texniki qulluq (GTQ) silah və texnikanın istifadəyə (döyüş tətbiqinə) hazırlanması məqsədilə keçirilir.

GTQ-yə aiddir: texnikanın döyüş dəsti və YSM ilə doldurulması (təmizləmə, yuma), texniki vəziyyətin yoxlanılması, bərkitmə və nizamlama işlərinin görülməsi, aşkar olunmuş nöqsan, nasazlıq və zədələnmələrin aradan qaldırılması.

TQ-1 və TQ-2 silah və texnikanın saz vəziyyətdə saxlanması, onların etibarlı işləməsinin təmin edilməsi, yeyilmə intensivliyinin aşağı salınması və ehtimal olunan nasazlıqların aşkar edilməsi məqsədilə yerinə yetirilir. TQ-1-ə aiddir: GTQ və əlavə olaraq nəzarət-diaqnostik, sazlama-nizamlama, yağlama və s. işlər. TQ-2-yə aiddir: TQ-1-ə aid və əlavə işlərin görülməsi üçün bəzi elementlərin dəyişdirilməsilə qismən və yaxud tam şəkildə aqreqatların sökülməsi.

Mövsümi texniki qulluq silah və texnikanın istifadəyə (döyüş tətbiqinə) qıç

MADDİ-TEKNİKİ TƏMİNAT

(yay) istismar şəraitinə hazırlanması məqsədilə keçirilir. Mövsümi texniki qulluq zamanı silah və texnikanın işləməsindən asılı olmayaraq, növbəti TQ-1 və yaxud TQ-2 həyata keçirilir və əlavə olaraq iqlim şərtlərinə müvafiq bir sıra işlər yerinə yetirilir.

Reqlamentli texniki qulluq məhdud işlənmiş silah və texnikanın iş qabiliyyətliliyini (sazlığını) təmin etmək məqsədilə etibarsız detalların dəyişdirilməsi, nizamlama-tənzimləmə işlərinin aparılması, diaqnostik-nəzarət, yağlama-yuma və digər işlərin görülməsi ilə həyata keçirilir. Reqlamentli texniki qulluğun aparılması zamanı iş həcmi, texniki diaqnostika və texniki-nəzarət baxışının keçirilməsi nəticəsində hər bir texnika ayrıca dəqiqləşdirilir.

SİLAHLARIN VƏ HƏRBİ TEXNİKANIN BƏRPASININ ƏSASLARI

Əməliyyatlarda silah və hərbi texnikanın bərpası, onların döyüş sıralarına qaytarılmasının əsası və qoşunların döyüş qabiliyyətliliyində saxlanılmasının vacib faktorlarından sayılır. **SHT-nin bərpasına aiddir:** texniki kəşfiyyat, təxliyyə, zədələnmiş (nasaz) silah və hərbi texnikanın təmiri və onların sıraya qaytarılması.

Hal-hazırda mövcud olan normativlərə əsasən, düşmən tərəfindən yüksək dəqiqliyə malik silahlardan istifadə edildikdə qoşun qruplaşmasının müdafiə əməliyyatında silah və texnikanın gündəlik itkiləri aşağıdakı kimi ola bilər:

– yərüstü təchiz olunmuş raket kompleksi – 2 = 7 % , yərüstü artilleriya və minaatan – 3 = 4 % , tank – 7 = 9 % , PDM – 4 = 5 % , ZTR – 3 = 4 % , avtomobil – 4 = 10 % və tırtıllı maşın – 6 = 12 % .

Hücum (əks-hücum) əməliyyatında isə silah və texnikanın gündəlik itkiləri: yərüstü raket kompleksi – 2 = 7 % , artilleriya və minaatan – 3 = 4 % , tank – 6 = 10 % , PDM – 5 = 7 % , ZTR – 4 = 6 % , avtomobil – 5 = 7 % və tırtıllı maşın – 7 = 8 % ola bilər.

Sıradan çıxmış silah və texnikanın 20 – 25 % -i qaytarılmaz itki olacaqdır. Qalanları isə təmir tələb edir, onlardan: cari təmir – 35 = 40 % , orta təmir – 20 = 25 % , əsaslı təmir – 10 = 15 % olacaqdır. Bu göstəricilər fikir yürütməyə əsas verir ki, əgər əməliyyatın birinci günlərindən etibarən silah və hərbi texnikanın bərpasına başlanılmasa, əməliyyatın 5-7-ci günündə qoşunlar öz döyüş qabiliyyətini itirəcəkdir. Buna görə də əməliyyatın başlanması anından bütün təmir-bərpa güc və vasitələri ilə zədələnmiş silah və texnikanın bərpasına başlamaq lazımdır. Bərpanın birinci elementi texniki-kəşfiyyat işləri sayılır.

Texniki kəşfiyyat, sıradan çıxmış (zədələnmiş, batmış və s.) silah və texnikanın varlığı və yerinin təyin edilməsi, onların zədələnmə həcmi və xarakterinin müəyyən edilməsi, təmir-bərpa hissələrinin açılma rayonları, yerdəyişmə və təxliyyə yollarının kəşf edilməsi üçün aparılır. Texniki kəşfiyyat bütün qoşun səviyyələrində təşkil edilir və hissələrin ştatında olan təmir-bərpa bölmələri ilə

olduğu kimi, xidmətin və qoşunların marağında yaradılmış texniki kəşfiyyat qrupları ilə də aparılır. Onun aparılması üçün rabitə və naviqasiya qurğuları ilə təchiz edilmiş yüksəkkeçimli zirehli vasitələrdən istifadə edilməlidir.

Silah və hərbi texnikanın təxliyyəsi onların zədələnmə (sıradan çıxma) yerlərindən sığınacaqlara təxliyyəsi, zədələnmiş silah və texnikanın təxliyyə yoluna, zədələnmiş maşınların toplanma məntəqəsinə (ZMTM), bilavasitə təmir-bərpa birləşmə və hissələrinə, təmir fonduna ötürülmə məntəqəsinə və digər təmir və yükləmə yerlərinə yedəklənməsi (daşınması), həmçinin batmış, donmuş silah və texnikanın çıxarılmasından ibarətdir.

Təmir-təxliyyə işləri hissə və bölmələrlə, xüsusi və yolüstü nəqliyyatla, zərurət yarandıqda isə döyüş texnikası ilə yerinə yetirilir. İlk növbədə qoşunların daha çox ehtiyacı olan, cari və orta təmir tələb edən silah və texnikalar, qoşunların döyüş qabiliyyətinə çox da təsir etməyən, az həcmdə təmir və təxliyyə işi tələb edən, həmçinin düşmən tərəfindən ələ keçirilməsi və yaxud məhv edilməsi ehtimal olunan silah və texnikalar təxliyyə edilir.

Əsaslı təmir tələb edən və yaxud geri qayıtması mümkün olmayan silah və texnikalar təmir zavodlarına, arsenallara yola salınmaq üçün yükləmə stansiyalarına təxliyyə olunur.

Əsaslı təmir tələb edən və ya bərpaya yaramayan silah və texnikaların bir hissəsi Müdafiə Nazirliyinin müvafiq idarəetmə orqanlarının icazəsi ilə sökülməsi və hərbi-texniki əmlak (HTƏ) ehtiyatlarının əldə edilməsi məqsədilə təmir-bərpa hissələrinə göndərilir. Təxliyyə zamanı düşmən tərəfindən ələ keçirilmə təhlükəsi olan SHT-lərin məhv edilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Silah və hərbi texnikanın təmiri – və ya onların əsas hissələrinin bərpa edilməsi məqsədilə nasaz (yeyilmiş) aqrekat, düyüm, mexanizm və cihazların dəyişdirilməsi və digər növ işlərin (qaynaq, çilingər, nizamlama) görülməsi yolu ilə döyüş zədələnmələrinin (nasazlıqların) aradan qaldırılması üzrə kompleks işlərdir. Zədələnmə xarakteri və onların aradan qaldırılması üzrə iş həcmindən asılı olaraq növbəti təmir növləri müəyyən edilir:

- silah və hərbi texnika üçün – cari, orta və əsaslı;
- avtoqoşqu və aqrekatlar üçün – cari və əsaslı.

Zədələnmiş silah və hərbi texnikanın bərpası üçün cəlb edilən güc və vasitələrin ixtisaslaşmasından asılı olaraq, obyektin təmiri bütöv (yəni kompleks) və ya sahələr üzrə ola bilər.

Əməliyyatın gedişində və hazırlıq zamanı:

- qoşunların güc və vasitələri ilə – cari təmir;
- əməliyyat səviyyəsində olan güc və vasitələrlə – orta təmir və qoşunların qüvvə və vasitələri ilə əhatə olunmayan cari təmir, həmçinin aqrekatların əsaslı təmiri;

MADDİ-TEKNİKİ TƏMİNAT

– arsenal və mərkəzi təmir-bərpa zavodlarında isə – silah və hərbi texnikanın əsaslı təmiri həyata keçirilir.

Sıradan çıxmış (nasaz) silah və hərbi texnika, qeydiyyatdan çıxarılmadan ekipajla (heyətlə) birlikdə orta təmirə verilir və bir qayda olaraq, öz hərbi hissəsinə qaytarılır. Əsaslı təmir üçün isə ekipajsız (heyətsiz), ancaq sürücü-mexanik (sürücü) birləşmənin şəxsi heyət siyahısından çıxarılmqla göndərilir.

Silah və hərbi texnikanın keyfiyyətli və tez bir zamanda bərpasını təmin edən əsas təmir metodu **aqreqat metodudur**. Təmirin aparılması zamanı birinci növbədə raketlərin buraxma qurğuları, zenit-raket kompleksləri, silahları idarəetmə maşınları, rabitə və avtomatik idarəetmə sistemləri (AİS) vasitələri, radiolokasiya stansiyaları, həmçinin az təmir tələb edən, daha çox qoşunların döyüş qabiliyyətini müəyyən edən və qoşunların daha çox ehtiyac duyduğu silah və hərbi texnikalar bərpa edilir.

Silah və hərbi texnikada təmir işləri bitdikdən sonra texnika, növbəti texniki xidmətin aparılması, yanacaq-sürtkü materialları ilə doldurulması, şəxsi heyətlə komplektləşdirilməsi və digər işlərin görülməsi yolu ilə istifadəyə (döyüş tətbiqinə) hazırlanır.

Qoşunların fəaliyyət zolağında silah və hərbi texnikanın bərpası marağında yerli istehsal və stasionar bazaların istifadəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar təmir, bəzi hallarda isə silah, texnika nümunələrinin ayrı-ayrı hissələrinin hazırlanması, aqreqatların əsaslı təmiri, təmir-bərpa güc və vasitələrinin dəzqah avadanlığı, alət və təmir materiallarına olan tələbatı təmin etmək üçün cəlb edilə bilər.

Təmir edilmiş silah və hərbi texnikanın çatdırılması (sıraya qaytarılması) onların birləşmə və hissələr arasında bölüşdürülməsi komandanın (ST idarəsi rəisinin) göstərişi əsasında təşkil edilir. O, bir qayda olaraq, təmir – təxliyyə güc və vasitələrinin müşayiəti ilə qoşun nümayəndələrinin rəhbərliyi altında maşın qrupları ilə yerinə yetirilir. Təmir olunmuş SHT nümunələrinin qəbulu lazımi sənədlərin tərtib edilməsi ilə birləşmə komissiyaları tərəfindən həyata keçirilir.

NƏTİCƏ

Əməliyyatlarda qoşunların döyüş qabiliyyəti sırada olan silah və texnikanın mövcudluğundan, onların vəziyyəti və döyüş tətbiqinə hazırlığından bilavasitə asılıdır. İşğal olunmuş torpaqlarımızın azad edilməsi üçün keçiriləcək döyüş əməliyyatlarında çoxlu raket və döyüş sursatının sərf ediləcəyi, çoxlu sayda silah və texnikanın itkisi gözlənilir. Buna görə də qarşıda duran əməliyyatlar

zamanı qoşunların döyüş qabiliyyətində saxlanması üçün onların raketlərlə, döyüş sursatları ilə təminatından əlavə, sıradan çıxmış çoxsaylı silah və texnikanın qısa müddətdə bərpası tapşırıqlarının həll edilməsi tələb edilir. Bu tapşırıqların yerinə yetirilməsi texniki təminatın əsas məzmunu sayılır.

Gözlənilən əməliyyatlarda qoşunların texniki təminat tapşırıqlarının artması ilə əlaqədar, silahlı qüvvələrdə mükəmməl və dayanıqlı texniki təminat sisteminin yaradılması vacib şərtlərdən biridir. Bu sistemin inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq orqanlarda texniki təminat məsələlərinə diqqət daha da artırılmalı, mövcud tapşırıqların yerinə yetirilməsi istiqamətində lazımi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Наставление по обеспечению военных действий. Техническое обеспечение (часть 3).

РЕЗЮМЕ

ОСНОВЫ ТЕХНИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВОЙСК ПРИ ВОЙСКОВЫХ ОПЕРАЦИЯХ

В.ГАДЖИЕВ

В статье раскрыты особенности и организация обеспечения войск вооружением, военной техникой, ракетами, боеприпасами и военно-техническим имуществом. А также основы обеспечения войск вооружением, военной техникой, ракетами, боеприпасами и военно-техническим имуществом.

SUMMARY

BASED OF THE HDWRE OF THE TROOP JOIN AT OPERATION

V.HACIYEV

In the article was studied the features of the organization and supporting of troops with the military equipment arms ammunition missiles and military technical equipment.

Fundamentals support of troops armed with missiles and ammunition, military equipment, military technical property.

HƏRBİ TƏBABƏT

MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ SİLAHLI QÜVVƏLƏRDƏ PSIXIATRİYA YARDIMININ TƏŞKİLİ

Tibb xidməti polkovniki Elşad MEHDİYEV
tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Mehdiyev Elşad Sabir oğlu 1963-cü ildə Gəncə şəhərində anadan olub. Azərbaycan Tibb Universitetini (1986) və Türkiyənin Gülhanə Hərbi Tibb Akademiyasının “Hərbi psixiatriya” üzrə təkmilləşmə kursunu (2003) bitirmişdir. Silahlı Qüvvələrdə bir çox vəzifələrdə, o cümlədən hərbi hissənin nevrologiya bölməsinin rəisi, qarnizonun baş psixonevroloqu vəzifələrində xidmət edib. Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Baş Klinik Hospitalının psixiatriya bölməsinin rəisi vəzifəsində xidmət edir və Silahlı Qüvvələrin baş psixiatridir. Tibb üzrə fəlsəfə doktorudur. Azərbaycan Psixiatriya Assosiasiyasının şura üzvü, Avropa Psixiatrlar Assosiasiyasının üzvüdür. 40-dan artıq elmi işin müəllifidir.

Açar sözlər: psixiatriya yardımı, psixiatrik xidmət, təxliyyə, müharibə, fəvqəladə şərait.

Ключевые слова: психиатрическая помощь, психиатрическая служба, эвакуация, война, чрезвычайное ситуация.

Keywords: psychiatric care, psychiatric service, military medicine, evacuation, war, emergency.

e-mail: elshadmehdiyev@yahoo.com

Hərbi psixiatriya və qəza psixiatriyası bir-biriylə sıx əlaqəlidir. Hər iki halda əsas tədqiq mənbəyi (istər ifadə olunma dərəcəsi, istərsə də zaman baxımından) yüksək emosional və fiziki yük daşıyan insanın psixi sağlamlığıdır. Lokal silahlı münaqişələr və dinc dövrdə baş verən fəvqəladə hallar (təbii fəlakətlər, iri qəza və fəlakətlər) zamanı təkcə psixi pozuntuların strukturu deyil, həm də psixiatriya yardımının təşkili xüsusiyyətləri bir çox məqamlara görə yaxındır. Hərbi-tibbi xidmət maddi-texniki təminatı, bir qayda olaraq, təkcə silahlı münaqişələr dövründə deyil, həm də təbii fəlakətlər və qəzalar zamanı tibbi yardımın göstərilməsinə imkan verməlidir. Psixiatriya yardımının ən ümumi prinsipləri arasında nə qədər oxşarlıq olsa da, onun təşkilində bir sıra mühüm fərqlər də var. [1]

Qısa tarixi arayış. Döyüş şəraitində elmi cəhətdən əsaslandırılmış psixiatriya yardımı sisteminin yaradılması və effektiv tətbiqi rus-yapon müharibəsi dövrünə aiddir. Bu zaman “Qırmızı Xaç”ın təşəbbüsü ilə (hərbi dövr planında psixiatriya yardımının təşkili nəzərdə tutulmamışdı) bir sıra görkəmli psixiatr-

alimlərin (*Bexterev V.M., Nijeqorodtsev M.N., Ozerestskovski A.İ., Reformatski M.N., Dobrotvorski P.M., Avtokratov P.M., Borışpolski E.S., Vladıçko S.D., Rozen A.P., Şumkov U.T., Yakuboviç K.A.* və başqaları) bilavasitə iştirakı ilə Rusiya psixiatriyası, dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq özü üçün tanış olmayan təşkilati-fəaliyyət sahəsində çıxış etdi. Psixiatriya yardımı təkcə arxa cəbhə rayonlarında deyil, həm də bilavasitə cəbhədə (“Qırmızı Xaç”ın səhra psixiatrik qəbul otaqlarında) göstərilirdi. Bununla da psixiatriya yardımının ön mərhələyə yaxınlaşması prinsipinin əsası qoyuldu. Müxtəlif idarə mənsubiyyətli psixiatriya strukturlarının birləşdirilməsi isə, müharibə dövrü şəraitində psixiatriya yardımının göstərilməsinin vahid sistemini təmin etdi. Sonradan psixiatriya yardımının göstərilməsinin təşkilati aspektləri, əsasən irimiqyaslı müharibələr prizmasında nəzərdən keçirilmişdir. Burada ən az öyrənilən Birinci Dünya müharibəsinin təcrübəsidir. Psixi xəstələrin əsas hissəsinin təxliyyə edilməsi ilə əlaqədar olaraq, ixtisaslaşdırılmış psixiatriya yardımının keyfiyyətinin yüksəldilməsi (“hərbi nevroz”ların müalicəsi üçün xüsusi arxa cəbhə hospitallarının yaradılması, səhra hospitallarında psixiqəbul şəbəkəsinin genişləndirilməsi və s.) nail olunurdu. [7]

Böyük Vətən müharibəsinin başlanğıcında ixtisaslaşdırılmış psixonevroloji müalicə müəssisələri yox idi. Yalnız 1942-ci ilin əvvəllərində vahid psixonevroloji yardım sistemi yaradıldı. Bu zaman əsas yer ixtisaslaşdırılmış “birinci cəbhə əşelonunun nevro-psixiatrik təxliyyə hospitalı”na verildi. Bundan başqa, “kontuziyalıları” üçün nevroloji və “nevro-psixiatrik” hospitallar, o cümlədən mülki psixiatriya xəstəxanalarında operativ şöbələr yaradılırdı. 1943-cü ildən başlayaraq, çeşidləmə-təxliyyə hospitallarında da psixiatriya şöbələri təşkil edilmişdi. Yaralanmış və xəsarət almış somatik xəstələrin müayinəsinə psixiatrlar da cəlb edilirdilər. [8]

Müasir lokal müharibələr və silahlı münaqişələrin xarakteri rus-yapon müharibəsinin unudulmuş təcrübəsindən istifadə zərurətini ortaya çıxardı. Koreya, Vyetnam, Yaxın Şərq, Əfqanıstan və Dağlıq Qarabağdakı lokal müharibələr və Şimali Qafqazdakı silahlı münaqişə döyüş iştirakçılarına psixoloji yardımın da göstərilməsinin məqsədəuyğunluğunu sübut etdi. Döyüş şəraitində psixiatriya yardımının təşkilati aspektləri sırasına (ixtisaslaşdırılmış hərbi-tibbi hissələr, onların öz arasında qarşılıqlı əlaqəsi) irimiqyaslı qəzaların (Çernobıl qəzası, Türkiyədə zəlzələ və s.) nəticələrinin ləğvi zamanı qazanılmış təcrübələr də aid edilir. [5, 6, 7]

Lokal müharibələr və dinc dövrün fəvqəladə vəziyyətləri şəraitində psixiatriya yardımının təşkilinin əsas prinsipləri: tibbi nöqtəyi-nəzərdən istənilən silahlı münaqişədə (irimiqyaslı fəvqəladə vəziyyət) xəsarət alanların kütləvi şəkildə, gözlənilmədən daxil olması, yaranan təşkilati problemlərin müxtəlifliyi,

HƏRBİ TƏBABƏT

zaman, qüvvə və vasitə çatışmazlığı, tibbi yardıma ehtiyac və onun mövcud imkanları arasında qeyri-mütənasiliklə xarakterizə olunur. Kütləvi zədələnmələr zamanı psixiatriya yardımını tədbirlərinin vaxtında və effektiv həyata keçirilməsi, əsasən tibbi çeşidlənmə keyfiyyətindən asılı olacaqdır.

Tibbi yardım göstərilməsinin növbəliliyi məsələsinin həlli üçün psixiatriya profilli zədəlilərin aşağıdakı qruplara ayrılması məqsədəuyğundur:

- xüsusi sanitariya prosedurlarına ehtiyacı olanlar;
- təxirəsalınmaz ilkin həkim yardımına ehtiyacı olanlar (affektiv-şok reaksiyaları, psixosomatik pozuntuları olan, özünə və ətrafdakılara təhlükə törədən şəxslər);
- təxirəsalınmaz ilkin həkim yardımına ehtiyacı olmayanlar (özünə və ətrafdakılara təhlükə törətməyən, yardım göstərilməsi təxirə salına bilən sərhəd və psixotik səviyyəli pozuntuları olan xəsarət alanlar);
- əsasən tibbi-psixoloji xarakterli prosedur və istirahətə ehtiyacı olanlar (psixoloji səviyyəli pozuntuları olan yüngül xəsarət alanlar).

Tibbi yardımın ilkin mərhələlərində düzgün sindromal və xüsusilə də nozoloji diaqnozun müəyyən edilməsi, bir qayda olaraq, qeyri-mümkün olur. Buna görə də xəsarət alanın psixi pozuntu səviyyəsinə (ifadə olunma dərəcəsinə) görə aşağıdakı qruplardan birinə aid edilməsi lazım gələcək: psixi sağlamlıq səviyyəsi; psixoloji stress reaksiyaları səviyyəsi; sərhəd pozuntular (nevrotik pozuntular) səviyyəsi; psixotik səviyyə. Bu cür yanaşma nəinki müalicə-təxliyyə axınlarını optimallaşdırmağa, psixiatriya yardımının göstərilməsinin növbəliliyi məsələsini həll etməyə, həm də belə yardımın həcm və xarakterini, eləcə də bu məqsədlə tələb olunan qüvvə və vasitələri müəyyən etməyə imkan verir. Psixoloji stress reaksiyaları olan şəxslər yalnız kiçik psixokorreksiya tədbirlərinə (əsasən tibbi-psixoloji xarakterli), istirahətə, fəaliyyət növünün dəyişdirilməsinə və s. ehtiyac duyacaqlar. Öz növbəsində sərhəd, xüsusilə də psixotik səviyyəli pozuntuların olması fəvqəladə hallar zonasından təxliyyə olunmaqla müalicə tədbirlərinin (bəzən isə təxirəsalınmaz) yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

Psixiatrik profilli zədələnmələr arasında sərhəd psixi patologiyası olan şəxslərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə olması nəzərə alınmaqla, proqnostik çeşidləmənin aparılması iki əsas kateqoriyaya üzrə olmalıdır:

- **qısa müddətə sıradan çıxmışlar** – adi vəzifələrini yerinə yetirmək qabiliyyətini 1 sutkadan çox olmayan müddətə itirmiş şəxslər;
- **sanitar itkilər** – əmək qabiliyyətini 1 sutkadan artıq müddətə itirmiş və tibbi təxliyyə düşərgələrinə daxil olmuş şəxslər.

Sıraya qaytarılma kriteriyası psixopatoloji simptomların tam olmaması demək deyil və döyüş hazırlığı dərəcəsi hesab edilməlidir. Bu müddəanın gerçəkləş -

dirilməsi psixiatrik profilli zədəli və xəstələrin döyüş qabiliyyətinin tez bərpa olunması; ön xətdən sıraya qaytarılan hərbiçilərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artması; tibbi təxliyyə düşərgələrinin yüngül döyüş psixi travması olan zədələnənlərdən azad edilməsi, psixi pozuntuların inkişaf etməsi və xroniki hal olmasının qarşısının alınmasına yardım edəcək.

Vurğulamaq lazımdır ki, tibbi çeşidləmənin yuxarıda qeyd olunmuş prinsipləri yalnız psixi pozuntularla təcrid olunmuş və ya klinik mənşərdə aparıcı yer tutan zədələnənlərə (psixiatrik profilli zədəlilərə) aiddir.

Lokal müharibələr və dinc dövrün fəvqəladə vəziyyətləri şəraitində psixiatriya yardımının göstərilməsinin əsas **təşkilati prinsipləri** aşağıdakılardır:

1. Psixiatriya yardımını qüvvə və vasitələrinin görülmək işə müvafiqliyi;
2. Tibbi yardıma vaxtında başlanması (müxtəlif mərhələlərdə ardıcılığı gözənilməsi);
3. Mövcud qüvvə və vasitələrin səmərəli istifadəsi;
4. Tibbi şəraitin növü və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq qüvvə və vasitələr, eləcə də psixiatriya yardımının həcmi və növü ilə manevr etmək imkanı;
5. Psixiatriya yardımını göstərilməsinin ayrı-ayrı mərhələlərinin vaxtında gücləndirilməsinin mümkünlüyü;
6. Bilavasitə fəvqəladə halın baş verdiyi yerdə müalicə tədbirlərinin minimal həcmilə xəsarət alanların adekvat çeşidlənməsi və fəvqəladə hallar zonasından tezliklə təxliyyəsinə üstünlük verilməsi;
7. Psixi pozuntuların ağırlıq dərəcəsindən (səviyyəsindən) asılı olaraq, təxliyyə olunanlarının erkən yerləşdirilməsi;
8. Psixiatriya yardımının göstərilməsində əlaqəlilik və ardıcılıq;
9. Psixiatriya yardımının bütün mərhələlərində müalicə və reabilitasiya tədbirlərinin cəmləşdirilməsi.

Bununla yanaşı, fəvqəladə hallar zamanı psixiatriya yardımının göstərilməsinin effektivliyi ön rayonda müalicə-diaqnostika taktikasının aşağıdakı tələblərə müvafiqlik dərəcəsilə müəyyən edilir: yaxınlıq (qüvvə və vasitələrin yardımını göstərildiyi ön düşərgələrə yaxınlaşdırılması); operativlik (ön düşərgələrdə ekspress-diaqnostika və müalicə metodlarının istifadəsi); sadəlik (ön düşərgələrdə maksimum sadə diaqnostika və müalicə metodlarının istifadəsi); dəstləşdirmək (müxtəlif diaqnostika və müalicə metodlarının cəmləşdirilməsi); təxirəsalınmazlıq (ən erkən müddətdə yardım göstərilməsi); istiqamətlik (psixokorreksiya tədbirlərinin istər psixi vəziyyətin normallaşdırılmasına, istərsə də əmək və döyüş qabiliyyətinin bərpasına yönəldilməsi); mərhələlilik (xəsarət alanların müalicə prosesinin onların təyinatı üzrə təxliyyəsi ilə uyğunlaşdırılması); spesifiklik (fəvqəladə halların spesifikasının və üstünlük təşkil edən etiopatogenetik amillərin nəzərə alınmasının mütləqliyi); fərdilik (xəsarət alanların mənəvi, yaş, peşə və şəxsiyyət-tipoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması).

HƏRBİ TƏBABƏT

Ümumilikdə hərbcilər və fəvqəladə hallarda zərər çəkmiş mülki əhaliyə tibbi (o cümlədən psixiatrik) yardımın göstərilməsi müalicə-təxliyyə tədbirləri sistemi, konkret fəvqəladə hallara xas xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla bütün tibbi yardım növlərinin vaxtında göstərilməsinə əsaslanan vahid hərbi-səhra tibbi doktrinası prinsiplərinə müvafiq olaraq həyata keçirilir. Bu zaman, fəvqəladə halın baş verdiyi ön düşərgədə psixiatriya yardımının göstərilməsinin əsas prinsipi onun minimal həcmnin xəsarət alanların fəlakət zonasından ən tez zamanda təxliyyəsi ilə bir araya gəlməsidir.

Lokal silahlı münaqişə şəraitində psixiatriya yardımının təşkili: uzun illər ərzində psixiatrik profilli sanitar itkilərin proqnozlaşdırılması, qüvvə və vəsaitin hesablanması, psixi pozuntular strukturunda kəskin reaktiv vəziyyətlərin üstünlük təşkil etməsi konsepsiyasına əsaslanmışdır. Bu, döyüş psixi travması probleminə döyüş əməliyyatlarının ilkin mərhələsində – döyüşün ilk günləri ərzində bu və ya digər psixi dezadaptasiya təzahürlərinin hərbcilərin 20%-dən azında (bilavasitə döyüş əməliyyatlarında iştirak edənlərdə) aşkar olunacağını nəzərdə tutan müasir yanaşmalara müvafiq deyil. Onların əhəmiyyətli hissəsi, bu pozuntuların tez keçməsinə baxmayaraq, tibbi-təxliyyə düşərgələrinə daxil ola birlər.

Döyüş əməliyyatlarının ilk günlərində psixiatrik profilli sanitar itkilərin hesablanması üçün “üç beşlik qaydası”ndan istifadə etmək olar ki, bu qaydaya əsasən, döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak edən hərbcilərin ümumi sayının beşdə bir hissəsində (“birinci beşlik”) psixi dezadaptasiyanın (psixoloji, sərhəd, psixotik səviyyəli) bu və ya digər təzahürləri aşkar ediləcək, onların beşdə bir hissəsini (“ikinci beşlik”) klinik səviyyəli pozuntular (sərhəd, psixotik), digər beşdə bir hissəsini isə (“üçüncü beşlik”) – reaktiv psixozlar (psixotik səviyyə) təşkil edəcək. Məsələn, döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak edən (ilk günlər ərzində) 125 hərbcidən 25 nəfərində psixi dezadaptasiyanın bu və ya digər pozuntuları, 5 nəfərdə sərhəd və psixotik səviyyəli pozuntular aşkar ediləcək, 1 nəfərdə isə reaktiv psixozun olması mümkündür. Beləliklə, 125 hərbcidən: 20 nəfərdə “psixoloji” səviyyəli (psixoloji stress reaksiyaları), 4 nəfərdə nevroitik səviyyəli pozuntular, 1 nəfərdə isə reaktiv psixoz qeydə alınacaqdır.

Tibbi təxliyyənin müxtəlif mərhələlərində sanitar itkilərin təxmini paylanması (psixi pozuntuların səviyyəsinə görə) cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır.

TİBBİ TƏXLIYYƏ DÜŞƏRGƏLƏRİNDƏ PSIXIATRİK PROFİLLİ SANİTAR İTKİLƏRİN BÖLÜSDÜRÜLMƏSİ (%)

Psixi pozuntuların səviyyəsi	Qoşunların yerləşdiyi rayon		Vahid hospital bazası			Arxa cəbhə	Cəmi
	BTB	ƏTB	HH	TH	YYH	SNAH	
Psixoloji	80/64	5/4	5/4	–	10/8	–	80
Xəstəlik mərhələlərinin ayrı-ayrın Sərhəd	5/0,75	25/3,75	40/6	8/1,2	20/3	2/0,3	15
Psixotik	1/0,05	5/0,25	70/3,5	10/0,5	5/0,25	9/0,45	5
Yekun	64,8	8,0	13,5	1,7	11,25	0,75	100

CƏDVƏL 1.

Qeyd: BTB – briqadanın tibb bölüyü; ƏTB – əlahiddə tibb taboru; NH – nevroloji hospital; TH – terapevtik hospital; YYH – yüngül yaralıların hospitalı; SNAH – səhiyyə nazirliyinin arxa cəbhə hospitalı. “Cəmi” qrafasında tibbi təxliyyə düşərgələrində müəyyən pozuntu növü olan hərbiçilərin yerləşdirilməsi, “məxrəc”də həmin patologiyaların psixiatrik profilli itkilərin ümumi strukturunda payı, “Yekun” qrafasında tibbi təxliyyə düşərgələrində psixiatrik profilli zədəlilərin paylanması göstərilmişdir.

İlkin mərhələdə, qoşun hissələrinin tibb xidməti tərəfindən psixi pozuntuları olan xəsarət alanların və xəstələrin aktiv aşkarlanması, zəruri hallarda isə təxirə-salınmaz yardım həyata keçirilir. Nəticə və ya ehtimal olunan proqnozdan asılı olaraq, ya onların sıraya qaytarılması, ya da növbəti düşərgələrə təxliyyə hazırlıqları aparılır. Bu düşərgəyə düşmüş psixoloji stress reaksiyaları olan (psixoloji səviyyə) hərbiçilərin böyük hissəsinin psixofarmakoterapiyaya ehtiyacı olmur. Onların vəziyyətinin korreksiyası briqadanın tibbi bölüyündə (BTB) aparıla bilər və qısamüddətli istirahət və ya yuxu, yüksək kolorili qidalanma, bərpəedici və sakitləşdirici qatışıqların qəbulu, psixoterapevtik söhbətlər və əmək terapiyası ilə məhdudlaşmalıdır. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, məhz bu mərhələdə həmin şəxslərin sıraya qayıtması üçün maraq yaradılması məsələsinə xüsusi diqqət ye-

HƏRBİ TƏBABƏT

tirilir. Bu zaman bir gün ərzində stressdən azad olan hərbcilər öz bölmələrinə qaytarılmalıdır. Davamlı gedişat və pozuntuların xəstəlik səviyyəsinə transformasiyası tendensiyasına malik stress reaksiyaları olan şəxslərsə ixtisaslı və xüsusişmiş tibbi yardımın göstərilməsi üçün növbəti düşərgələrə göndərilir.

Bu mərhələdə həkimlər və BTB psixiatrına ixtisaslaşdırılmış psixiatriya yardım qrupu (psixi sağlamlıq qrupu) mütəxəssisləri və ya ƏTB psixiatrı (təkrar hazırlıq keçdikdə təlim-tərbiyə işi üzrə yardımçı vəzifəsinin hərbi hissə psixoloqunun işi ilə əvəzləndirilməsi mümkündür) müvafiq konsultativ yardım göstərir. Döyüş şəraitində bu cür mütəxəssisin vəzifələri: şəxsi heyət arasında yüksək mənəvi-psixoloji ruhun formalaşdırılması (komandirlər və onların təlim-tərbiyə üzrə köməkçilərlə qarşılıqlı əlaqədə); optimal psixoloji korreksiya üsullarının seçilməsi və onların həyata keçirilməsi; kəskin stress reaksiyaları olan şəxslərin müayinəsi və onlara təxirəsalınmaz yardımın göstərilməsi; əmək və döyüş qabiliyyəti, dezadaptasiya dərəcəsi, psixi vəziyyətin dinamika meyillərinin müəyyən edilməsinə yardım edə biləcək göstəricilərin qeydiyyatı üçün **nəzarətçi hərbcı qruplarının** psixofizioloji və psixoloji müayinəsi; döyüş stresinin mümkün tibbi-psixoloji nəticələrinin proqnozlaşdırılması; hərbcilərin kəskin stress reaksiyaları aradan qalxdıqdan sonra öz bölmələrinə qayıtdıqları halda psixoloji-reabilitasiya tədbirlərinin keçirilməsindən ibarətdir.

İkinci mərhələdə, ön rayon müalicə müəssisələrində (ƏTB, ATD, XTTD) ehtimal olunan nəticənin proqnozlaşdırılması üçün kifayət edən müddət ərzində (5-10 gün) psixiatriya yardımının göstərilməsi həyata keçirilir. Yardım variantları müxtəlif ola bilər. Birinci (psixiatr olmayan halda) – ƏTB, ATD, XTTD-də psixiatrik profilli xəsarətalan və xəstələrin növbəti təxliyyəyə hazırlanması məqsədilə müvəqqəti hospitalizasiya palatalarının təşkilini; ikinci (ƏTB, ATD, XTTD-də psixiatrın olduğu halda) – 10 günədək müddətdə astenik, nevrotik, affektiv reaksiyaları olan hərbcilərə yardımın göstərilməsini (imkan daxilində, sağalana qədər); üçüncü – eksperimental-psixoloji, psixofizioloji və digər diaqnostik müayinə metodlarından istifadə etməyə, ehtiyacı olanların farmakoloji və psixoterapevtik korreksiyasını, eləcə də konsultativ, ekspert və psixoprofilaktik tədbirləri həyata keçirməyə imkan verir (bu strukturların psixonevroloji qrup mütəxəssislərlə gücləndirildiyi halda).

Bu mərhələdə istər psixi pozuntuların korreksiyası, istərsə də sıraya qayıtmağa müsbət psixoloji istiqamətin formalaşdırılmasına yönəldilmiş ən sadə reabilitasiya tədbirləri kompleksinin davam etdirilməsi məsləhətdir. Bu məqsədlə, psixoterapevtik prosedurlarla yanaşı hərbcilərin aktiv əmək (döyüş) fəaliyyətinə cəlb edilməsinə yönəldilmiş sıra, fiziki və digər hazırlıq növlərindən istifadə edilə bilər. Əlverişsiz gedişat zamanı xəsarət alanların və xəstələrin bir hissəsi hərbi hospitalların psixiatriya şöbəsinə təxliyyə olunur.

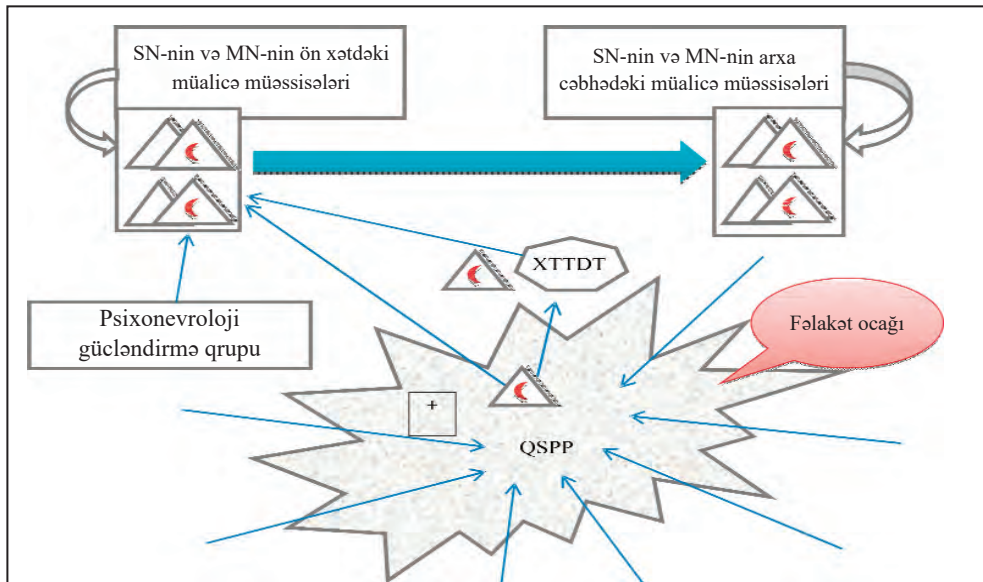

Üçüncü mərhələ, hərbi əməliyyatlar səhnəsi və onun hüdudlarından kənarında yerləşən (mərkəz, qarnizon, donanma və s.) hərbi hospitalların psixiatriya şöbələrində istənilən formalı psixi pozuntu və xəstəlikləri olan hərbcilərə tam həcmli müalicə-diaqnostika, psixokorreksiya və reabilitasiya tədbirlərini əhatə edən yardımın göstərilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, şöbə psixiatrlarının üzərinə hərbi-həkim və məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının keçirilməsi vəzifəsi qoyulur.

Bu zaman yüngül psixi patologiyalı hərbcilərin sıraya qaytarılması zərurəti nəzərə alınmaqla yüngül yaralıları üçün hospital (YYH) daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Belə ki, geri qaytarılan sanitariya itkiləri iki xəsarətalan kateqoriyasından ibarət olacaq: yüngül yaralı və xəstələrin özləri (ilkin kontingent), eləcə də müalicə müddəti 45-60 günədək olan yaralı və xəstələr (ikinci dərəcəli kontingent). Birincilər YYH-yə bilavasitə döyüş meydanından, ikincilər isə hospital bazasının profil stasionarlarında minimal müddətdə qaldıqdan sonra daxil olurlar.

Dördüncü mərhələ. Çox az halda (1%-dək) sürəkli endogen, somatogen, intoksikasiya və psixogen psixozları, eləcə də şəxsiyyətin patoloji inkişafı aşkarlanan hərbcilər sosial və peşə reabilitasiyalarını Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin müalicə müəssisələrində bitirəcəklər (3-4).

Dinc dövrdə baş verən fəvqəladə hallar zamanı psixiatriya yardımının təşkili: fəvqəladə hal (FH) şəraitində xəsarət alanların ikimərhələli müalicə-təxliyyə təminatı sistemi daha effektivdir. FH zamanı müalicə-təxliyyə tədbirləri və psixiatriya yardımını göstərilməsinin prinsipial sxemi şəkil 1-də verilmişdir.

ŞƏKİL 1.

HƏRBİ TƏBABƏT

Şəkildə dinc dövrdə fəvqəladə hallar zamanı psixiatriya yardımının göstərilməsinin prinsiplial sxemi (ixtisaslaşdırılmış psixiatrik yardım qruplarının (İPYQ) fəlakət ocağında mümkün iş sahələri işarə olunub) verilmişdir.

Hazırda fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması üçün istifadə edilən hərbi tibb xidməti qüvvə və vasitələrinə: hərbi (donanma) hospitallar yanında daimi hazırlıqlı ştatdankənar səyyar həkim-tibb bacısı briqadaları (2 həkim və 3-4 tibb bacısı); HH yanında ştatdankənar ixtisaslaşdırılmış səyyar təcili tibbi yardım briqadaları (qrupları, 1-2 həkim və 2-3 tibb bacısı); BHKH və DHH yanında xüsusi təyinatlı tibbi dəstələr daxildir. Psixiatriya (psixonevroloji) yardımının göstərilməsində ştatdankənar ixtisaslaşdırılmış səyyar təcili tibbi yardım briqadaları və xüsusi təyinatlı tibbi dəstə (XTTD) iştirak edir. İrimiqyaslı FH zamanı psixiatrik və tibbi-psixoloji yardımın göstərilməsində bu qruplaşmalarla yanaşı, əsas xüsusiyyətləri sərt təşkilati-ştat strukturunun olmaması (komplektləşmə konkret FH-nin spesifikasiyası, onun inkişaf mərhələsi, yerinə yetirilən vəzifələrin həcmi və s. ilə müəyyən edilməlidir), eləcə də tam avtonom və mobil (yaranan vəzifələrin operativ həlli üçün) olan ixtisaslaşdırılmış psixiatrik yardım qrupları (İPYQ) iştirak edə bilər. İPYQ-nin effektiv işinin mütləq şərti onun FH nəticələrinin ləğvi qərarı, eləcə də AR MN və SN-nin FH mənbəyində işləyən digər ixtisaslaşdırılmış qruplar ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsidir.

İPYQ-nin əsas vəzifələri göstərilənlərdir: FH mənbəyində (hərbi hissələrdə, yerli əhali arasında) psixoloji vəziyyətin təhlil olunması məqsədilə “psixikani zədələyən” (psixikaya travma vuran, astenizasiya və s.) bütün amillərin aşkar olunması üçün tibbi-psixoloji kəşfiyyatın aparılması; psixiatrik baxımdan əlverişsiz FH mənbələrinin təyin edilməsi (tibbi-psixoloji kəşfiyyat nəticələri əsasında); rəhbərlik üçün (FH-nin nəticələrinin ləğvi qərarı) fəlakət ocağında psixiatriya yardımının göstərilməsi məsələləri ilə bağlı operativ tövsiyələrin hazırlanması; ən əlverişsiz FH mənbələrində müalicə-təxliyyə tədbirlərinin təşkili (xəsarət alanların ekspress-diaqnostikası, psixi vəziyyətin təxirəsalınmaz korreksiyası, təxliyyə edilənlərin çeşidlənməsi, formalaşdırılması); FH nəticələrinin ləğvində iştirak edən həkim heyəti və komanda tərkibinə xəsarət alanların psixi vəziyyətinin korreksiyası, psixogigiyena və psixoprofilaktika məsələləri ilə bağlı metodik və konsultativ yardımın göstərilməsi; “xilasedici”lərin (hərbçilərin) dezadaptasiya, əmək və döyüş qabiliyyətinin, peşə yararlılığının zəifləmə dərəcəsinin müəyyən edilməsi üçün onların ekspress-diaqnostikasının (psixoloji, psixofizioloji, elektrofizioloji) həyata keçirilməsi; “xilasedici”lərdə (hərbçilərdə) ruhi-əsəb pozuntularının inkişafı və möhkəmlənməsinin profilaktikası, eləcə də əmək və döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə onların psixi vəziyyətinin psixofarmakoloji və psixoterapevtik korreksiyasının aparılması; fəlakət rayonunda tibbi-psixoloji və psixiatrik şəraitin proqnozlaşdırılmasıdır.

Bundan başqa, “psixikanı zədələyən” əsas amillərin və onların əsasında ən əlverişsiz “mənbələr”in aşkarlanması məqsədilə tibbi-psixoloji kəşfiyyatın aparılması başlıca vəzifədir, çünki onların aşkarlanması və adekvat qiymətləndirilməsi əsasında digər vəzifələr, işin həcmi, mərhələləri, qüvvə və vasitənin bölüşdürülməsi və s. müəyyən edilir.

Tibbi təxliyyənin fəlakət ocağı və ya onun sərhədində yaradılmış birinci düşərgədə qəza-xilasetmə işlərinin aparılması üçün cəlb edilmiş hissələr, həmçinin birləşmələrin tibb xidmətinin şəxsi heyəti tərəfindən ilk tibbi və həkim yardımı göstərilir. Bunun üçün tibbi yardım göstərilməsi məqsədilə müvəqqəti məntəqə (tibb məntəqəsi) yaradılır. Bu mərhələdə həkiməqədər və ilk həkim yardımı tədbirlərinin həyata keçirilməsində mülki müdafiə qurumlarının (FHN) ilk tibbi yardım dəstələri (sanitar dəstələri), ixtisaslaşdırılmış tibbi yardımın göstərilməsində isə hərbi-müalicə müəssisələrinin (hospitallar, poliklinikalar, sanatoriyalar) ştatdankənar səyyar həkim-sanitar briqadaları, mülki-müdafiənin (FHN) əlahiddə mobil xilasetmə briqadasının tibb böliyü iştirak edir.

İrəmiqyaslı təbii fəlakətlər zamanı psixiatrik profilli çoxsaylı xəsarət alanların eyni zamanda daxil olması gözlənilməli halda, ön düşərgələrin ixtisaslaşdırılmış psixiatrik yardım qrupunun (İPYQ) ayrı-ayrı mütəxəssislər hesabına (bu halda səyyar həkim-tibb bacısı briqadalarının tərkibində işləyən) gücləndirilməsi məqsəda uyğundur. Bir sıra hallarda, fəlakət ocağı və ya ocağın sərhədində ixtisaslaşdırılmış yardım və ya ixtisaslaşdırılmış təxirəsalınmaz yardım elementlərinin göstərildiyi, zərurət olduqda psixonevroloji gücləndirmə qrupu əlavə edilə bilən xüsusi təyinatlı tibb dəstəsi (XTTD) yaradılır.

Tibbi təxliyyənin ikinci düşərgəsində, tam həcmdə tibbi yardım, xəsarət alanların planlı müalicəsi və reabilitasiyası həyata keçirilir. Bu məqsədlə zəruri hallarda XTDD gücləndirmə qrupları və ya digər hərbi hospitalların ixtisaslaşdırılmış ştatdankənar səyyar tibbi yardım briqadaları, eləcə də SQ-nin Baş Klinik hospitalı, Tibb universiteti klinikalarının şəxsi heyətilə gücləndirilmiş mülki xəstəxanalar, qarnizon və donanma hərbi hospitallarından istifadə edilir. Bu zaman planlı və bərpaedici müalicənin müddəti bir neçə aya qədər uzana bilər. Xəsarət alanların müvəqqəsi tibb məntəqəsindən qəbul edilib təxliyyə yolları üzərində yerləşən məntəqələrdə yerləşdirilməsi ikinci, stasionar müalicə məntəqələrində yerləşdirilməsi isə tibbi yardımın üçüncü mərhələsini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində tibbi təminatın dinc dövr -də təşkili haqqında “Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” MN-nin 30.10.-2015-ci il tarixli, 67№-li əmri, Bakı, 2015
2. “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində tibb təminatına rəhbərliyin

qüvvəyə minməsi haqqında” MN-in 09.02.2003-cü il tarixli, 57№-li əmri, Bakı, 2003

3. “Psixiatriya yardımını haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2001

4. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi. Psixi sağlamlıq haqqında milli strategiya. Bakı, 2001

5. İsmayılov N.V. Psixiatriya (Tibb universitetinin tələbələri üçün dərslik). IV nəşr. Bakı, “Apostroff”, 2013

6. İsmayılov N.V. Psixiatriya (Tibb universitetinin tələbələri üçün dərslik). III nəşr. Bakı, “Qapp-poliqraf”, 2004

7. Литвинцев С.В., Шамрей В.К. Организация психиатрической помощи в вооруженных силах. “Военная психиатрия”, 2001

8. Иванов Ф.И. Организация психиатрической (психоневрологической) помощи в советской армии в военное время. “Военная психиатрия”, 1974

РЕЗЮМЕ

ОРГАНИЗАЦИЯ ПСИХИАТРИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ВС В ВОЕННОЕ ВРЕМЯ

Э.МЕХТИЕВ

На основании литературных и собственно практических данных в указанной статье излагаются организация психиатрической помощи в военное время. В статье выделено особое внимание на принцип приближенности психиатрической помощи к передовому этапу. Объединение психиатрических структур различной ведомственной принадлежности, обеспечить единую систему оказания психиатрической помощи в условиях военного времени. Разработано схема распределение санитарных потерь психиатрического профиля на этапах медицинской эвакуации.

SUMMARY

ORGANIZATION OF PSYCHIATRIC CARE IN THE ARMED FORCES DURING WAR

E.MENTIYEV

The organization of psychiatric care in wartime is outlined in the article based on the literature data and personal practical data. The article emphasizes the principle of proximity of psychiatric care to advanced stage. Combining the same psychiatric structures of various departmental affiliation ensures a unified system for providing psychiatric care in wartime conditions. The scheme of distribution of sanitary losses of a psychiatric profile at stages of medical evacuation is developed.

AZƏRBAYCANLI DÖYÜŞÇÜ VƏ ONUN ƏSGƏRİ KEYFİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Yelizavetpol (Gəncə) Süvari Tatar Alayına dair materiallar əsasında

İsmayıl UMUDLU

Açar sözlər: Gəncə, Yelizavetpol, Qazax, atlı tatar alayı, Sayad Zeynalov, Osman ağa Gülməmmədov.

Ключевые слова: Гянджа, Елизаветполь, Казах, конно-татарский полк, Саят Зейналов, Осман ага Гюльмамедов.

Keywords: Ganja, Elizavethpol, Gazakh, tatar cavalry regiment, Sayat Zeynalov, Osman aga Gulmammadov.

e-mail: ismail.umudlu@mail.ru

1914-cü ilin yayında Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının azərbaycanlı əhalisindən təşkil olunan, 3 il Cənub-Qərb cəbhəsində, 2 il Azərbaycan Milli ordusunda, 1920-ci ilin iyun ayından etibarən isə Anadoluda – Qurtuluş Savaşı cəbhələrində qəhrəmanlıq səhifələri yazmış Yelizavetpol (Gəncə) Süvari Tatar alayı ilə bağlı materiallar, müstəqil dövlətimizin tarix səhnəsinə çıxdığı və milli ordu yaradılan ərəfədəki azərbaycanlı döyüşçü (əsgər) və onun hərbi keyfiyyətləri barədə fikir söyləməyə imkan verir. Milli müdafiənin təşkilində önəmli olan məlumatlar azərbaycanlıların XX yüzilliyin əvvəllərində hərbi işi və mükəlləfiyyətə münasibətini aydınlaşdırmaqda etibarlı mənbə olmaqla yanaşı, azərbaycanlı döyüşçüdə (əsgərdə) özünü göstərmiş və kənar müşahidəçilərin – yüksək rütbəli rus zabıtları, dövlət məmurları və jurnalistlər tərəfindən qeydə alınmış cizgiləri sərgiləməkdədir. İki qəhrəman döyüşçünün hərbi bioqrafiyası fonunda Azərbaycan və Rusiya arxivlərində alayın döyüş yoluna dair rast gəlinən materiallara, eləcə də ailə arxivlərinə istinadən şərh olunan bu cizgilər eyni zamanda çar Rusiyası və ADR dövründə azərbaycanlı hərbiçilərin xarakterində özünü göstərən, türk etnosunun müharibələr tarixindən gələn genetik varisliyi ifadə edir.

O vaxt milli prinsip əsasında Qafqaz xalqlarından təşkil olunan 6 alayın (Tatar (azərbaycanlı), Dağıstan, Çeçen, İnquş, Kabardin, Çərkəz) bazasında Armavir şəhərində yaradılan birləşmə rusca “*Kavkazskaya tuzemnaya konnaya diviziya*” adlandırılmışdı. Buradakı “*tuzemnaya*” sözü yeni diviziyanı digər hərbi birləşmələrdən fərqləndirmək üçün əlavə olumuşdu. Çarın qardaşı *Mixail Ro-*

HƏRB TARİXİNDƏN

manov diviziya komandiri, Litva tatarı və müsəlman olan *polkovnik Yakov Davidoviç-Yuzefoviç* isə qərargah rəisi təyin edilmişdi. Ümumiyyətlə, Qərb cəbhəsində olduğu müddət ərzində həm bizim milli alayda, həm də diviziyada komandir vəzifələrinə vaxtaşırı təyinat dəyişiklikləri olmuş və alaya başqa millətlərdən olan hərbiçilər – əvvəlcə *polkovnik Pyotr Polovtsov* (23.08.1914–25.02.1916), sonra isə kabardin knyazı *polkovnik Tembot (Fyodor) Bekoviç-Çerkasski* (25.02.1916-14.05.1917), son mərhələdə isə gürcü knyazı *polkovnik Levan Maqalov* (05.07.1917-? 1918) komandirlik etmişdilər.

1914-cü ilin oktyabrında diviziya eşelonlarla hərbi əməliyyatlar rayonuna – Podolsk quberniyasının Jmerinka şəhərinə çatdırılan zaman Avstriya-Macarıstanla cəbhə xətti Karpat dağlarının bu səmtindən keçirdi. Burada həmin alay diviziya komandanı general-leytenant *Hüseyn xan Naxçıvanski* olan 2-ci Süvari Korpusunun tərkibinə daxil edilmişdi.

Tatar alayının döyüşlərdə özünü necə göstərdiyi, əsgərlərin fərdi qəhrəmanlıqlarının təfəsilatları barədə rəsmi yazışmalara istinadən elə ilk günlərdən müsbət rəy formalaşdığını görmək olur. Məsələn, alayın qərargah rəisi, əslən bakılı olan *polkovnik V.Staroselskinin* Petroqradaın “*Grand Otel Yevropa*” mehmanxanasından (növbəti təltifatın təqdimatı üçün dəvət olunmuşdu) *qubernator Kovalyova* ünvanladığı 15 yanvar 1915-ci il tarixli teleqramı buna şahidlik edir:

“Çox hörmətli Georgi Samoyloviç!

Bizim tatarların məktublarının poçtla ünvanlarına çatdırılmasına əmr verməklə lütfkarlıq göstərmiş olardınız, qorxuram ki, göndərim, yolda it-bata düşsünlər. Bilmirəm, mənim ordudan göndərdiyim məktubu aldınız mı, burada mən bizim alayın ilk döyüşünü təsvir etmişdim. Tatarlar sonralar da özlərini əla göstərdilər. Sizə səmimi hörmətlə V.Staroselski.

Mənim ünvanım: Səhra poçtu 26. Qafqaz Könüllü Süvari diviziyası Tatar Süvari alayının kontoru”. [10.36]

Təltif olunduğu “**Georgi xaçı**”-ni almaq üçün cəbhədən Petroqrada gəlmiş – alay komandiri Polovtsova ünvanladığı 12 iyun 1915-ci il tarixli təbrik teleqramında *qubernator Kovalyov* xəbər verir:

“Bu nadir lütfkarlıq münasibətilə sizi səmimiyyətlə və ürəkdən təbrik edirəm. Bütünlüklə Yelizavetpol quberniyası sakinlərindən təşkil olunan ikinci tatar yüzlüyü hərbi əməliyyatlar rayonuna yola çıxmağı səbirsizliklə gözləyir. Bütün müsəlman əhali doğma alayın komandirinin fərqləndiyini fərəhlə qarşıladı”. [10]

Polovtsov özünün 16 iyun tarixli cavab teleqramında qeyd edirdi ki, *“Tatar Süvari Alayı öz qəhrəmanlığı ilə bu yüksək təltifata ilk olaraq onu layiq bildi və onu tatar süvarilərini qəhrəman fədakarlığının nişanı olaraq qəbul edir”*. Polovtsov xahiş edir ki, onun *“tatar süvarilərini misli görünməmiş qəhrəmanlığı qarşısında dərin heyranətini qəbul etsin”*. [10]

İl yarım sonra Petroqrada Hərbi Dairəsi qoşunlarına komandan təyin edilən Po-

lovtsovun 1917-ci ilin iyulunda bu süvari alayın təşkilinin təşəbbüsçülərindən biri olan **Məmməd xan Ziyatxanova** göndərdiyi teleqram bir rus generalının azərbaycanlıların savaşı keyfiyyətlərini necə xarakterizə etdiyinə daha bir misaldır:

“Tatar süvari alayının mundirini saxlamağa hərbiyyə nazirindən icazə almağımla bağlı, rica edirəm Yelizavetpol quberniyası və Borçalı qəzasının müsəlman əhalisinə çatdırasınız ki, il yarım başçılıq etmək şərəfinə nail olduğum rəşadətli alay haqqında xatirələri ürəyimdə qürurla gəzdirəcəyəm. Qalitsiya və Rumuniya torpaqlarında müsəlmanlar saysız-hesabsız igidlikləri ilə özlərini böyük əcdadlarının layiqli xələfləri və bizim böyük ölkəmizin sadıq oğulları kimi göstərdilər”. [6]

Hərbi əməliyyatların bilavasitə şahidlərinin bu yazışmalarda ifadə etdikləri *“tatarlar sonralar da özlərini əla göstərdilər”*, *“tatar süvarilərinin qəhrəman fədakarlığı”*, *“tatar süvarilərinin misli görünməmiş qəhrəmanlığı”*, *“rəşadətli alay”*, *“saysız-hesabsız igidliklər”*, *“böyük əcdadlarının layiqli xələfləri”*, - *“ölkəmizin sadıq oğulları”* kimi xarakteristikalar azərbaycanlı döyüşçülərin savaşı meydanındakı davranışlarını, onların yüksək əsgəri keyfiyyətlərini aydın şəkildə təcəssüm etdirir. Bunlar hələ XIX yüzilliyin ilk onilliklərində Rus-İran və Rus-Osmanlı müharibələrinin gedişində Zaqafqaziya müsəlmanlarından təşkil olunmuş qeyri-nizami alayların savaşı keyfiyyətləri barədə rus müəlliflərin yazdıqları ilə yaxından səsleşir. *Yazıçı-publisist Platon Zubovun* hələ 1829-cu ildə verdiyi təsviri xatırlamaq kifayət edərdi: *“Onlar (azərbaycanlı süvari döyüşçülər – müəllif) barədə fikir söyləməkdən ötrü onları vuruşmanın qızgın vaxtında görmək gərəkdir: bu, qəzəb püskürən Tanrının qəfildən göylərdən düşmən səflərinin arasına düşərək ölüm və dəhşət saçan ildırımları, odu-aldıvudur”*. [7. 28-49]

Cəbhənin bu sahəsində hərbi fəaliyyətlərin xüsusi yöndə inkişaf etdiyi, Qafqaz Könüllü Süvari diviziyasının döyüşkənliyi ilə ilk günlərdən fərqləndiyi və cəsəretli hücumlarıyla orduda *“vəhşi diviziya”* (döyüşkənlik anlamında) kimi şöhrətləndiyi bizə bəlli məsələdir. [8] Rus hərbi tarixində, RF-in Şimali Qafqaz subyektlərində bu barədə çox yazılıb və bu gün də yazılır. Bizi maraqlandıran isə məhz *“bizimkilər”* – *“tatar alayı”*nın əsgərləri ilə bağlı indiyədək az ictimailəşmiş təfsilatlarıdır.

Bütün əcnəbi müşahidəçilərin azərbaycanlılarda qeyd etdikləri böyük emosionallıq, cəsurluq, çilgünlük, temperament, intizama tabe olmaq, sözbütövlük, anda sədaqət, fədakarlıq, qorxaq və ağciyər adamlara mənfi münasibət, mahir at miniciliyi, sərrast atıcılıq, mülki həyatdakı ovçuluq vərdişləri, soyuq və odlu silah gəzdirmək kimi milli adətlər və s. onların səhra şəraitində və bilavasitə əməliyyatların gedişində əla döyüşçü-əsgər olmalarını şərtləndirirdi. Azərbaycanlıların səhra şəraitində məişət və yeməkdə tələbkar olmadıqları, özləri üçün

HƏRB TARİXİNDƏN

komfort tələb etmədikləri də xüsusilə vurğulanırdı. Təbii ki, bu da onların çətinliklərə dözmələrinə, hərbi yürüşə və cəbhə həyatına asanlıqla uyğunlaşmalarına kömək edirdi.

Azərbaycanlıların dəyərlər sistemində döyüşçünün savaşa özünü göstərməyə hazır olması prinsipi bütün dövrlərdə əsas tələblərdən biri olmuşdur. Yelizavetpol (Gəncə) Süvari Tatar alayının təmsalında Cənub-Qərb cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlarda bu, az qala özünü kütləvi şəkildə göstərir. Bu da çar hökumətinin azərbaycanlılara – yüzillik təbəələrinə şovinist münasibətinə və yuxarıdan aşağı baxmasına rəğmən, azərbaycanlıların əla döyüşçü olmaları və onlara qarşı etimadsızlığa heç bir əsas olmaması demək idi.

Azərbaycanlıların yüksək hərbi keyfiyyətlərini sırası qismində 1914-cü ilin yayında Tatar alayına yazılan, 1917-ci ildə isə artıq kiçik zabit rütbəsi daşıyan “Georgi Xaçı” kavaləri iki qəhrəmanın – *Sayad Zeynalov* və *Osman ağa Gül-məmmədovun* hərbi bioqrafiyasında aydın görmək olar.

Sayad Zeynalabdin oğlu Zeynalov 30 avqust 1886-cı ildə Qazax qəzasının Ağköynək kəndində sadə bir ailədə doğulmuş, az savadlı olmuşdur. I Dünya müharibəsinin başlanması ilə Yelizavetpol (Gəncə) Süvari Tatar alayı təşkil edildəndə Qazaxdan bu alaya könüllü yazılan gənclər arasında o da vardı. *Sayad Zeynalov* Rusiya imperiyasının yüksək əsgəri təltifatı sayılan “*Müqəddəs Georgi*” ordeninin dörd dərəcəsinə layiq görülən və Rusiya üzrə bu ordenin tam kavaləri sayılan azsaylı hərbcilərdən biridir.

“Georgi xaçı”nın bütün dörd dərəcəsi ilə təltif olunmuşdusa (1-ci ən üstün dərəcə sayılırdı), deməli, *Sayad Zeynalov* bu ciddi təltifatları zəruri edən dörd müstəsna qəhrəmanlıq göstərmişdi. Rusiya Dövlət Hərb Tarixi Arxivindən əldə edilmiş arayışlar bu faktları təsdiqləyir və onun şəxsi igidlik epizodlarına müəyyən dərəcədə işıq salır. Müvafiq olaraq, ona 1915-ci ildə uryadnik, sonra baş uryadnik, 1917-ci ildə isə podpraporşik və milis yunker rütbələri verilmişdir: Kaluş şəhəri yaxınlığındakı Brın kəndi həndəvərində Tlumaç adlı yerdə (Ukraynanın qərbində indiki İvanovo-Frankovsk vilayəti) baş verən döyüşdəki qəhrəmanlığına görə 2-ci Süvari Korpusu üzrə 12 fevral 1915-ci il tarixli 9 sayılı əmrlə “Georgi xaçı”nın 4-cü dərəcəsi ilə (№ 172614) təltif olunub; [11] 2-ci Süvari Korpusu üzrə 13 aprel 1915-ci il tarixli 53 sayılı əmrlə Əlahəzrət İmperatorun adından *Böyük Knyaz Georgi Mixayloviç* tərəfindən “Georgi xaçı”nın 3-cü dərəcəsi ilə təltif olunub, “Georgi xaçı”nın 2-ci dərəcəsi ilə (№ 12713) təltif olunduğu əsnada *Sayad Zeynalov* Tatar alayının rütbəcə baş uryadniki idi. Bu orden ona 6 iyul 1915-ci il tarixdə” vuruşmanın gedişində bölmələr arasında pozulmuş əlaqəni bərpa etməyi bacardığına və bununla da döyüşün uğurla nəticələnməsini təmin etdiyinə görə” təltif edilmişdi. [12]

“Georgi xaçı”nın 1-ci dərəcəsi ilə təltifat 4-cü Ordunun qoşunları üzrə 14 aprel 1917-ci il tarixli 4514 sayılı əmrlə təsdiqini tapmışdır (orden № 16702). “Baş

uryadnik **Sayad Zeynalov** baş uryadnik **Mehdi İbrahimovla** birlikdə “601” say - lı yüksəkliyə hücumun gedişində taqımlara komandirlik və şəxsi igidlik örnəyilə döyüşçüləri arxalarını apararaq, “ura” hayqırtıları ilə düşmən üzərinə siyirmə qılınc hücumu keçmiş, onları geri qovmuş, tutduqları mövqedən çəkilməyə məcbur etmiş və bu yüksəklikdə özləri möhkəmləndiklərinə görə” “Georgi xaçı”nın 1-ci dərəcəsinə layiq görülmüşdü. [13]

Osman ağa Gülməmmədov 16 avqust 1892-ci ildə Qazax qəzasının Yuxarı Salahlı kəndində doğulmuşdu və ibtidai təhsili vardı. Polisin nəzərində “ipə-sapa yatmaz element” idi. Məsələn, 1910-cu il iyulun 3-də yaylaqda Sarıbulaq adlanan otlaq yerinin üstündə digər kənd cavanları ilə birlikdə Borçalı qəzasının Surçin-Daş kəndinin sakinləri **Gevork Sarkisov**, **Avetik Çobanov** ilə atışma saldı-ğına görə Yelizavetpol qubernatorunun 397 sayılı qərarı ilə həbs edilmiş, ona qa-nunsuz odlu silah gəzdirmək və saxlamaq üstündə 1 ay həbs cəzası kəsilmişdi.

Osman ağa Gülməmmədov 1914-cü ilin sentyabrında sırası əsgər qismində könüllü surətdə Yelizavetpol Süvari Tatar alayına yazılmışdı. 1917-ci ilin sentyabrına qədər Avstriya-Macaristan və Rumıniya cəbhələrində gedən döyüşlərdə iştirak etmiş, 1915-ci ilin avqustunda ona kiçik uryadnik rütbəsi verilmişdir. Brigen şəhəri uğrunda gedən döyüşdə yaralanmış, hospitalda müalicədən sonra yenidən ön xətdə qayıtmışdır. 1916-cı ilin martında ona baş uryadnik, 1917-ci ilin iyununda isə milis yunker rütbəsi verilmişdir. Döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıqlara görə 4-cü, 3-cü və 2-ci dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordeni, 4-cü, 3-cü və 2-ci dərəcəli “Müqəddəs Georgi” medalı ilə təltif edilmişdir.

Bu iki fərdin hərbi xidmət yoluna nəzər salmaqla azərbaycanlı döyüşçünün etnopsixoloji tipinin öz ifadəsini onlara yüksək etimad göstərildikdə və döyüş düzgün təşkil olunduqda ağılasığmaz qəhrəmanlıq aktlarına qabil olmalarında tapdığını söyləmək olar.

Cənubi Qafqazda etnik münasibətlər gərginləşəndə alay mənsub olduğu mil-lətin müdafiəsində əzmkarlıqla dayanmışdı. Alayın 1918-ci ilin yanvarından 1920-ci ilin mayına qədər 2 il yarımliq zaman kəsindəki hərbi fəaliyyətlərdə iştirakı bunu təsdiq edir. Şəxsi heyətin döyüş keyfiyyətləri bu dövrdə də xarakte-rik faktlarla müşayiət olunur. Məsələn, azərbaycanlıların taleyində son dərəcə böyük önəm kəsb edən hərbi-siyasi hadisə – Şamxor və Dəllər stansiyalarında 1918-ci il yanvarın 9-da gecə baş verən, Qars və Sarıqamışdan geri çəkilən rus hərbi hissələrinin dəmiryol xətti boyunca dinc əhalini gülləbaran etməsi və soy-ğunçuluq aktlarına qarşı keçirilən tərksilah əməliyyatı alayın bioqrafiyasında daha bir fədakarlıq epizodudur. Korpusun bölmələri, o cümlədən Tatar alayı bu uğurlu əməliyyatda başlıca rol oynamışdı. Qatarlar yandırılmış, bəzi rəqəmlərə görə, 4 minə qədər azğınlaşmış rus hərbiçisi öldürülmüş, 15 minə qədər tüfəng, 20 top, 70 pulemyot müsadirə edilmişdi. Bununla da bu silahların Bakı Sove - tinə, erməni hərbi birləşmələrinə qismət olacağına qarşısı alınmış və yaranma

HƏRB TARİXİNDƏN

mərhələsində olan Müsəlman Korpusunun silahlanma məsələsi uğurlu həllini tapmışdı. Eyni zamanda, bu ordu Qafqaz cəbhəsində son 3 ildə məkrli erməni siyasətində itaətkar vasitəyə çevrildiyinin, türk-müsəlman əhalinin məruz qaldığı qətlialmlara göz yummasının, ayaq basdığı hər yerdə dinc əhaliyə münasibətdə xaincəsinə davranmasının əvəzini məhz belə şəkildə ödəmişdi.

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın Müsəlman Korpusunun bazasında və öz təbəçiliyi altında Azərbaycan ordu korpusunun yaradılması haqqında 13 avqust 1918-ci il tarixli əmrində məsələnin həlli bu şəkildə qoyuldu ki, bütün zabitlər müsəlmanlardan olmalı və Osmanlı hərbi geyim forması daşmalı, süvarilər isə milli geyim formasında – vəznəli çuxada olmalıdırlar. Bununla da Tatar alayının əvvəlki geyim forması saxlanılırdı. Gürcü millətindən olan və bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı döyüşlərin iştirakçısı *polkovnik L. Maqalovun* bu vaxtlar öz vətəninə xidmətə qayıtdığı ehtimal edilir. Bundan sonra alaya növbə ilə *polkovniklər İrza bəy Hacibəylinski, Fərhad bəy Ağalarov, Teymur bəy Novruzov və Nuh bəy Sofiyev* kimi müharibə görmüş təcrübəli zabitlər rəhbərlik etmişdilər.

Bu dövrdə alayın döyüş qabiliyyətinin artırılması və əsgərlərin təlimi məsələsinə ciddi fikir verilmişdir. Bakı istiqamətində daşnak-bolşevik qüvvələrinə qarşı aparılan döyüşlərdə bu alay daim ön xətdə olmuş, qanlı döyüşlərdə düşmənin canlı qüvvəsinin məhv edilməsində fərqlənmişdi.

1918-ci il avqustun 17-də Gülməmmədovun komandası altındakı süvari dəstə Balaxanı istiqamətindən şəhərə hücumda erməni-rus qüvvələrinin müdafiə xəttinin arxasına keçərək onları böyük itkilərə məruz qoymuş, düşməni çaxnaşma içində Sabunçu (Razin) təpələrinə qədər qovmuşdular. “Nobel evləri” həndəvərində isə düşmənin 49 əsgərini, 3 zabitini öldürərək qalanlarını qaçmağa məcbur etmiş, 3 pulemyot qənimət götürmüşdülər. [9] *Sayad Zeynalov* da Bakı istiqamətində aparılan ağır döyüşlərdə fərqlənmişdi (qardaşı *Mustafa Zeynalov* da onunla bir alayda sırası əsgər kimi xidmət edirdi). 5-ci dərəcəli “*Məcidyyə*” ordeni və “*Hərb medalı*”na layiq görülmüş azərbaycanlı zabitlər sırasında *mülazimi-sani Zeynalov* və *mülazimi-sani Gülməmmədov* da vardı. [1.73]

1919-cu ilin iyununda alayın döyüş qabiliyyəti nəzərə alınmaqla, şimaldan *Denikin* təhlükəsi güclənən vaxt Qusara göndərilmiş, burada müdafiə mövqeyində dayanaraq düşmənin ehtimal edilən hücumunu gözləmişdi. [9] Lakin *Denikin* Azərbaycana hücum etmək fikrindən daşındı. 1920-ci ilin martında Qarabağda müharibə başlananda alay burada ön xətdə idi və Zəngəzur istiqamətində düşməne qan uddururdu. *Ştaps-kapitan rütbəsində olan Osman ağa Gülməmmədov* aprelin 2-də uğurla nəticələnən Əsgəran döyüşünün qəhrəmanı olmuşdu.

Mayın sonlarında Gəncədə antisovet üsyanı başlananda alay da Qarabağda üsyan qaldıraraq Gəncə istiqamətinə yardıma getmiş, lakin Bərdə səmtində XI Qızıl Ordu hissələri qarşılarını kəsmişdi. Rus-sovet qüvvələri süvarilərə qarşı aviasiyanı işə saldıqda alay ağır müdafiə döyüşləri apara-apara, intizamla Cəbrayıl qəzası istiqamətində geri çəkilməyə və Arazı o taya keçməyə məcbur olmuşdu.

Daha sonra zabitlərin müşavirəsi keçirilmiş və Araz çayı boyunca, İran ərazisi ilə Osmanlı istiqamətinə yola çıxmaq və Bayazitdə **Kazım Qarabəkir paşanın** komandanlığı altında Şərqi Ordusuna qoşulmaq qərara alınmışdı. Bayazitdə Süvari Tatar alayı (bu ad orada da saxlanılmışdır) yenidən qurulmuş və 9-cu Qafqaz diviziyasının tərkibinə daxil edilmişdi. **Sayad Zeynalov** və **Osman ağa Gülməmmədov** bundan sonra Tatar alayının sıralarında 29 sentyabr 1920-ci ildə Sarıqamışın, 30 oktyabrda Qarsın erməni zülmündən qurtarılması ilə nəticələnən döyüşlərdə iştirak etmişlər. Alayın bu savaşda göstərdiyi müstəsna qəhrəmanlıq ordu komandanlığı tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi.

Vaxtilə **Sayad Zeynalovun** yaddaşından yazıya alınan bir cəbhə mahnısında buna işarə edilir:

Sarıqamış altında olduq nəzərdə,
Yürüdük irəli, qalmadıq geridə.
Tatar polkunun adı söyləndi dildə,
Qərrib elə düşdü yolum, neyləyim...

Savaş bitdikdən sonra alay buraxılır, hərbiçilər Türkiyə vətəndaşı olmadıqlarına görə bir müddət işsiz qalır, güzəranlarını çətinliklə təmin edirlər. Azərbaycanlı millət vəkil, görkəmli mütəfəkkir **Əhməd Ağaoğlunun** (**Əhməd bəy Ağayev**) **Mustafa Kamal paşaya** şəxsən müraciətindən sonra azərbaycanlı zabitlər 1926-cı ildə Türkiyə vətəndaşlığını qəbul etmək şərti ilə Qafqaz sərhədlərində yerləşən orduya qəbul edilmiş və xidmətlərinə davam etmişlər. Məsələn, **Osman ağa Gülməmmədov** xidmət illərində albay (polkovnik) rütbəsinə qədər yüksəlmişdir.

Osman ağa Gülməmmədov (Kazak) 1950-ci il noyabrın 1-də Qarsda vəfat etmiş, hərbi adət-ənənə ilə Qars şəhidliyində dəfn edilmişdir. Qars vilayət qəzetinin 2 noyabr sayında bu mərasim barədə **“Osman Kazak vəfat etdi”** başlığı ilə dərc edilən nekroloqda oxuyuruq:

“Azərbaycanın Qazax əyalətində doğulmuş olan Osman bəy 1920-ci ildə Milli Azərbaycan Hökumətinin inhilalı üzərinə İrana, oradan Türkiyəyə gələn tam təc-

HƏRB TARİXİNDƏN

hizətli bir süvari alayında yüzbaşı olaraq Qarsa gəlmiş və alayı ilə birlikdə Qarsın qurtuluşunda iştirak etmişdir. Qars qurtulduqdan sonra bu süvari alay Qərb cəbhəsinə gedərək istiqlal hərbində iştirak etmiş və Osman bəy bu hərbdə də yararlıqlar göstərdiyindən “İstiqlal” medalı ilə təltif edilmişdir.” [3. 593-598]

1921-ci ildə ailə vəziyyəti ilə bağlı Qarsdan Qazaxa dönən **Sayad Zeynalov** isə iki dəfə həbsə məruz qalmış, ömrünü 1942-ci ildə Sibirin Vorkuta həbs düşərgəsində başa vurmuşdur. [2.25-27]; [4]; [5]

ƏDƏBİYYAT

1. Süleymanov M. Nuru Paşa və silahdaşları. Bakı, 2014
2. Umudlu İ. Dağ Kəsəmən. Yurd bilgisi, insanlar, talelər. “Apostrof” nəşriyyatı, Bakı, 2009
3. Umudlu İ. Salahlı eli. Tarix, etnoqrafiya, insanlar. Yurd bilgisi. “Apostrof” MMC, Bakı, 2011
4. AzÇK/AzDSİ/AzXDİK arxivi. Qazax rayonunun Ağköynək sovetliyində 1931-ci ilin fevral-mart aylarında kəndliləri tərksilah əməliyyatına dair PS-11977 sayılı həbs-istintaq işləri
5. AzÇK/AzDSİ/AzXDİK arxivi. Sayad Zeynalovun həbs işi üzrə PR-30428 sayılı həbs-istintaq işi
6. “Каспий”, №154, 26 июля 1917
7. Исмаилов Э. Азербайджанские иррегулярные части в составе Русской Императорской Армии. Татарский Конный полк. “Проблемы генеалогии и этнонимии народов Северного Кавказа. Материалы круглого стола памяти Анатолия Ахмедовича Максидова (г. Нальчик 17 октября 2014 г.)”. Нальчик, 2015. стр. 28-49, www.svrt.ru, www.academia.edu
8. Салахлы Ч. “... В атаках были всегда впереди” (Об истории закавказских конно-мусульманских полков российской армии). “Зеркало”, № 154, 16 август 2003
9. Умудлу И. Нуру Паша. “Зеркало”, № 40 (626), 26 июня 1999
10. Азербайджанский государственный исторический архив: Фонд 62, s.1, s.v.81
11. РГВИА. Фонд 2309, оп.1, д. 204, л.л.47,48
12. Там же. л.л.104, 105
13. Там же. Фонд 2118, оп. 2, д. 314, л. 86

РЕЗЮМЕ

ВОИН-АЗЕРБАЙДЖАНЕЦ И ЕГО БОЕВЫЕ КАЧЕСТВА (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ПО ЕЛИЗАВЕТПОЛЬСКОГО КОННО-ТАТАРСКОГО ПОЛКА)

И. УМУДЛУ

В статье, в примере Елизаветпольского (Гянджинского) Конно-Татарского полка, находившийся в период Первой мировой войны на Юге-Западном фронте европейского театра военных действий в составе Кавказской туземной конной дивизии, раскрываются боевые качества воина-азербайджанца. Это выражался в том, что при высоком доверии к ним и грамотной организации боя, они в состоянии совершать немислимые акты героизма.

SUMMARY

WARRIOR-AZERBAIJANI AND ABOUT HIS (ITS) COMBAT QUALITY (ON BASE MATERIAL ON ELIZAVETPOLI MOUNTED-TATAR SHELF)

I.UMUDLU

As it is mentioned in the article, in the example of Tatar cavalry regiment, ethnical type of Azerbaijani warrior located at the same time on the south-western front of the European theater of operations as part of Caucasian Native Cavalry Division, was expressed in the fact that with high confidence in them and the competent organization of the battle, they were able to commit unimaginable acts of heroism.

ABŞ-ın “ZOMBİ-APOKALİPSİS”LƏRLƏ MÜBARİZƏ PROQRAMI

Polkovnik Qəhrəman MƏNSİMZADƏ

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: zombi-apokalipsis, virus, zombi epidemiyası, ssenari, yeriyən ölümlər.

Ключевые слова: зомби-апокалипсис, вирус, эпидемия зомби, сценарий, ходячие мертвецы.

Keywords: the zombie apocalypse, virus, zombie epidemic, scenario, the walking deed.

e-mail: qahraman.mansimzade@mail.ru

Yer üzündə həyatın sonu haqqında ən tanınmış ssenarilərdən biri ancaq acliq hissi ilə hərəkət edən “zombi-apokalipsis”dir. O, virusların sürətlə yayılması nəticəsində insanları məhv edir, öz qurbanlarını təcavüzkar və düşüncəsiz məxluqa çevirir.

Zombi (manqurt) anlayışı başqa bir mənada “şüuru və bədəni kiməsə tabe olan” anlamında başa düşülür və “təsir altında olan”, “təsir altında idarə olunan” mənasını daşıyır. Zombi şüursuz, əqidəsiz, iradəsiz, heç bir mənafe və ya əqidə güdmədən, qabaqcadan verilmiş tapşırığı yerinə yetirmək üçün hər şeyə hazır olan, itaətkarlıqla qulluq etməyə, lazımı vaxtda istənilən adamı, yaxınlarını, hətta özünü belə öldürməyə qadir insandır. Belə adamlar üçün tərəddüd, peşmançılıq, maraq və s. kimi hisslər yaddır. Vudu (Qərbi Afrikada (Benin, Haiti, Dominikan Respublikası) animist bir dindir) inanc sistemində isə zombi ölüm-süz insandır. Folklor mətnlərində adları çəkilən zombilər fəvqəltəbii güclər və şamanizmlə məşğul olan həkimlərin insanlar arasında qorxu yaratmaq məqsədilə ölü insan bədənlərini canlandırmasıdır. Zombilərin daha qorxunc versiyaları – adamyeyənlik qorxulu kinolarda tez-tez sərgilənməkdədir. [1]

2009-cu ildə Kanadanın Ottava və Karlton universitetlərinin riyaziyyatçıları “*Infectious Disease Modelling Research Progress*” toplusunda qeyri-adi növ epidemiyaya kimi, zombi-apokalipsislərin modelləşdirilməsinə həsr olunmuş elmi işi dərc etdilər. Məqalədə qeyd edilirdi ki, hipotetik zombi-infeksiyalarının mövcudluğu gec və ya tez sivilizasiyanın dağılmasına gətirib çıxaracaqdır. [2] 2014-cü ilin may ayında ABŞ-ın CNN kanalında gecə vaxtı və real zaman kəsimində canlı meyidlər görülərsə, onlardan qorxmağın lazım gəlmədiyini sər -

giləyən süjet nümayiş olundu. [3] Teleaparıcı ABŞ hərbiçilərində bu cür təhdidə qarşı müdafiə planının mövcud olduğunu təsdiq edirdi. Söhbət 2009-cu ildə ABŞ-ın Strateji Komandanlığı tərəfindən “yeriyən ölümlər”in hücumuna qarşı işlənib hazırlanmış **“CONOP 8888 – CDRUSSTRATCOM CONPLAN 8888-11 Counter-Zombie Dominance Operations”** xüsusi planından gedirdi. Bir müddət əvvəl bu sənəd məxfilik qrifindən çıxarıldığına görə jurnalistlərin diqqətini cəlb etmişdi.

Mövcud plan bizdə bunun zarafat olduğu fikrini yarada bilər. Amerikalı hərbiçilərə fantastik aləmdən nə isə düşünüb tapmaq nəyə lazımdır? Nə qədər qərribə olmasına baxmayaraq, ABŞ ordusunda müxtəlif zombilərlə mübarizə aparmaq üçün çoxsaylı ssenarilər mövcuddur. Adıçəkilən planın ssenarisinə əsasən, ABŞ Silahlı Qüvvələri zombiyə qarşı təsiredici əməliyyatlar keçirməklə onlara davam gətirməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, buna qədər ABŞ-ın Daxili Təhlükəsizlik Departamenti və Xəstəliklərə Nəzarət Mərkəzləri bu cür fəvqəladə hallara qarşı hazır olmaq və öz şəxsi heyətini məşq etdirmək məqsədilə qorxulu canlı məxluqlar halında hipotetik təhdiddən istifadə etmişlər. İndi isə bunu tarixdə ilk dəfə hərbiçilər həyata keçirdilər.

Pentaqon məmurları KİV-in suallarını cavablandırarkən oxşar halın dəqiq həradə baş verə biləcəyini məruzə etməkdən yayındılar. Yalnız bildirildi ki, ssenarinin işlənib hazırlanması zamanı Tunis və ya Nigeriya kimi dövlətlər nəzərdə tutulmamışdır.

General Robert Koun qeyd edir: “...biz öz texnika, taktika və üsullarımızı nəzərdən keçirərək belə nəticəyə gəldik ki, əgər nə vaxtsa zombi-apokalipsis meydana çıxarsa, bizim təsiretmə üsullarımız kifayət qədər uğurlu olmayacaqdır. Belə ki, biz hər şeyi lap əvvəldən və yenidən qiymətləndirdik, həmçinin işə yaraşacaq nüansları müəyyənləşdirdik”. [4]

Bu material növbəti səhra nizamnaməsində öz əksini tapdı. Ona kod və müvafiq FM 3-21.81, **“The Infantry Rifle Platoon and Squad: Employment in a Zombie-Apocalypse Scenario”** adları verildi.

Bu qeyri-adi layihənin digər iştirakçılarının növbəti qeydlərini nəzərdən keçirək. Yeni təlimatın işlənib hazırlanması üzrə məsləhətçi olmuş ABŞ ordusu piyada məktəbinin komandanı, *briqada generalı* **Brayan Ouens** qeyd edirdi ki, “...zombi-apokalipsislərin döyüş fəndləri bizim əsgərlərin öyrəndiklərindən fərqlənir. Bu səbəbdən biz qeyri-ənənəvi müharibə üzrə dünyanın qabaqcıl ekspertlərinə müraciət etdik və öz beynimizi işə saldıq ki, bacardığımız qədər hər şeyi öyrənə bilək. Bu uşaqlar döyüşdə “canlı ölümlər”ə qarşı minlərlə saat sərf etmiş və onlar zombilərlə mübarizə taktikası haqqında həqiqətən kitab yazmışlar”.

Ən inanılmazı isə məsləhətçi ekspert qismində **“Call of Duty: Black Ops.”** kompüter oyunları geymerlərinin seçilməsidir. Görünür onların “bədheybət -

MARAQ DÜNYAMIZ

ri kim və necə məhv edir?” haqqında hekayələri Amerika hərbiçilərində ciddi təəssürat oyatmışdır. Bu barədə **B.Ouens** söyləyirdi: *“Onlar əvvəllər bizim əşitmədiyimiz şeyləri edirdilər və bunun onlarda yaxşı alınması bizi çox təəcübləndirmişdi”*.

Məsləhətçi **Çad Sinkler** “Blood Axe 418” teqi (sualın, cavabın və ya təklifin cəmlənmiş fikri) altında öz rəylərinin birində xüsusilə qeyd edir ki, *“Ordu son 10 il ərzində kiçik bölmələrin tətbiqilə aparılan döyüş taktikasının əsaslarına və ya Yaxın Şərqdə bənzər döyüş fəaliyyətlərinə vərdiş etmişdir ki, bu taktika da zombi mühitində işləmir: “Canlı meyidlər”, adətən, yekdil həmlə strategiyasından istifadə etmir və ölümlərə qarşı istənilən miqyasda aparılan mübarizə mütləq təkbətək əlbəyaxa döyüşə keçir. Bu, I Dünya müharibəsindən bu yana ordunun reallıqda istifadə etmədiyi döyüş növüdür. Buna görə adi strategiya və silahlar kənara atılmalıdır”*.

Geymerin bu inanılmaz rəyi, döyüş fəaliyyətlərinin zombi-apokalipsis üçün harada və necə aparılması üsulunun tətbiqi sualını cavablandırır: birincisi, bu müharibə kütləvi cəbhə həmləsi prinsipinə əsaslanmışdır; ikincisi, belə şəraitdə əsgərlərin döyüş sursatları ilə təmin edilməsi imkanları olmayacaq, nəticədə soyuq silah və əlaltı vasitələrdən istifadənin vacibliyi ortaya çıxacaq.

Hazırkı proqram sənədində geosiyasi məsələlərlə əlaqəli bir maraqlı məqam da var. Bu ssenarinin qabaqcadan həyata keçirilməsi üçün hərbi-siyasi vəziyyətə aid 5-ci bölmədə deyilir: *“Hazırda ABŞ-ın Avrasiya quru sahəsində müxtəlif mənzələrlə malik zombi infeksiyalarına görə müəyyən asimmetrik üstünlüklərin sınaqdan keçirilməsinə baxmayaraq, onlar da hava və dəniz trafikinə görə asanlıqla itərək zombi infeksiyasını Şimali və Cənubi Amerikaya daşıya bilər. Bundan başqa, asteroidlər və kosmik radiasiya Yer kürəsinin istənilən ərazisinə və ya əhaliyə nüfuz etməklə insanları zombiyə çevirmək qabiliyyətindədir”*. Nəticə olaraq cəld, hücum xarakterli, sarsıdıcı və birtərəfli qaydada fəaliyyətin göstərilməsi təklif edilir.

Sual olunur: hansı səbəbdən Avrasiya zombi mənbəyidir? Sizcə, bu, qərribə və qorxulu təhdidin məhz Avrasiya qitəsindən meydana çıxma biləcəyinə işarə deyilmi? Bəs onda ABŞ əsgərləri kimləri kələm kimi doğramağa hazırlaşır? Döyüş sursatlarının məhdudiyətini və böyük zombi izdihamını nəzərə alaraq, nədənsə ilk öncə ağıllarına Çin və Hindistan kimi əhalisi sıx olan ölkələr gəlir (ona qalsa Afrikada da belələri çoxdur. Məsələn, Nigeriyada 200 milyondan çox insan yaşayır – *müəllifdən*).

Amma biz obyektivlik naminə və geosiyasi bağlara düyün vurmamaqla bu zombilərin kimliyi və onları adi insanlardan fərqləndirən cəhətləri nəzərdən keçirək.

Nizamnamədə deyilir ki, zombilərin bir sıra növləri vardır:

1. **Patogen zombi** – orqanizmin virus və ya bakteriya ilə yoluxmasından sonra

yaranan həyat formasıdır.

2. **Şüalanmış zombi** – yolverilən həddən yuxarı elektromaqnit və ya korpuskulyar şüalanmalar nəticəsində yaradılanlardır.

3. **Ovsunlanmış zombi** – müxtəlif formalı okkultizm (müəmmalar haqqında elm) sınaqlarının (bəzən “qara magiya” kimi tanınır) köməyiylə yaradılanlardır. Bu, ən təhlükəli zombi növüdür. ABŞ ordusu mütəxəssislərinin fikrincə onları məhv etmək üçün həm baş və ya beyini güllə ilə dağıtmaq, həm də cəsədi tamamilə yandırmaq lazımdır.

4. **Kosmik zombi** – kosmosun təsiriylə yaranan, o cümlədən toksin növlərilə ətraf mühitin toksiki zəhərlənməsilə və ya yerüstü radiasiyaların yaratdığı həyat formalarıdır.

5. **Silahlı zombi** – silah kimi istifadə etmək məqsədilə biomexaniki injiniringin (ixtiraçılıq, kəşf və biliklər mənasındadır) köməyiylə yaradılanlardır.

6. **Sombioz zombi** (iki növdən olan fərdlərin hər ikisi üçün yararlı birgəyaşayış forması) – simptomlarına görə patogen zombilərə oxşayır, lakin indiki halda sahibinin orqanizmi tam və ya tez məhv olur.

7. **Vegetarian zombi** – istənilən səbəbdən yarananlardır. Onlar tək ot ilə qidalandıqlarından insanlara təhlükə törətmir. Vegetarian zombilər heyvanlara hücum etməsə də, Yer kürəsinin bütün bitki qatını yeyə biləcəkləri baxımından riskli sayılır.

8. **Zombi-toyuqlar**. Nə qədər gülməli səslənsə də, amerikalı hərbiçilərin iddiasına görə, bu, mövcud olan yeganə real zombidir. 2006-cı ildə Kaliforniyada belə bir hadisə baş vermişdir: yerli fermerlər yumurtalamayan toyuqları dəm qazının köməyiylə öldürmək qərarına gəlmiş və cəsədlərin çürüməsi üçün onları topa şəklində bir yerə yığmışlar. Bir müddət sonra bir neçə toyuq cəsədlərin içindən çıxaraq müəyyən vaxt ərzində daxili orqanlarının fəaliyyət dayanana qədər yırğalanaraq ətrafda gəzməyə başlamışdır.

Bu sənədin dərcindən və ABŞ hərbi dairələrində geniş müzakirələr aparıldıqdan sonra bu ssenari xüsusilə qiymətləndirildi və zombi yaranmasının ehtimal səbəbi olaraq patogen virus adlandırıldı. Nizamnamənin tərəfdarları şəhər şəraitində fəaliyyətin aparılması üçün onu təlimat qismində qeyd etdilər.

Digər bir hadisə isə 2012-ci ildə Mayaminin küçələrində baş vermişdir. Polislər səfil bir insana hücum edən və onun üzünü gəmirən kişini güllələmişlər. Qanun keşikçilərinin sözlərinə görə, zərərçəkənin alnının, dodaqlarının və burnunun dərisi yox idi. Bununla belə, aqlını itirmiş hannibalı (adamyeyən) öldürmək üçün, zombi haqqında filmlərdə olduğu kimi, altı atəş açmaq lazım gəlmişdir. Sonradan belə hadisələr bir neçə yerdə də təkrarlandı. İstintaq müəyyən etdi ki, belə davranışlar ABŞ-da “vannalar üçün duz” adı altında satılan güclü sintetik narkotikin təsiri altında baş vermişdir. [2]

2016-cı ilin yayında ABŞ-da böyük “zombi epidemiyası” üzə çıxmış və 33

MARAQ DÜNYAMIZ

nəfərdə oxşar simptomlar müəyyən olunmuşdu. Həmin günlərin qəzetlərində alimlər hadisənin başvermə səbəbinin – insanların “canlı ölümlər”ə dönmə səbəbinin yenə də narkotiklər olduğunu xəbər verirdilər. Belə ki, qədərindən artıq qəbul edilən dozanın psixikada bərpaulunmaz nəticələrə gətirib çıxardığı məlum oldu.

Bu hadisələr ona dəlalət edir ki, insan beynində aktivləşdirmə və ya dərrakəni yox edən sahə mövcuddur. Bu isə zombilərdə ağrı dərəcəsini və fiziki gücü artıraraq, onları yemək üçün canlıların ovuna çıxmağa məcbur edir. Artıq demək olar ki, bu gün insanların təcavüzkar və idarə olunmayan bədheybətlərə çevrilməsi fantastika deyil, qorxulu reallıqdır.

Bir müddət əvvəl zombi hücumlarına qarşı Kanadada hazırlıq tədbirləri görülməyə başlandı. Kanada hökuməti ABŞ-ın **KRTV**-nin zombilər haqqında yayımladığı verilişə ciddi münasibət bəslədi. Bu barədə yerli parlament nümayəndələri ölkə XİN-in rəhbəri **Con Berdlə** görüşü zamanı müzakirələr apardılar. Diskussiya zamanı nazir Kanadanın zombilərdən kənar və azad ölkə kimi qalacağına söz verdi. [5]

Kanadanın *Xarici İşlər naziri Con Berd* qeyd etdi ki, “... *Zombi sərhəd tanımı: Əgər biz indidən tədbir görməsək, onlar ABŞ-a basqınlardan sonra ani şəkildə bütün Şimali Amerika qitəsinə yayılacaqlar*”.

Bu qeyri-adi, qorxulu və dağıdıcı “silah” kimin əlində olsa, istənilən düşməni dizüstə çökdürə biləcəkdir. O, kölgədə qalmaqla və ya əksinə – xilasedici və müdafiəçi rolunda zombilərin köməyi ilə Yer əhalisinin sayını tənzimləmək, planetin resurslarını zəbt etmək, bir çox xalqları və dövlətləri məhv etmək qabiliyyətində olacaqdır. [2]

Alimlərin araşdırmalarına görə, zombi-apokalipsisdən qorxmağın beş elmi əsaslı səbəb mövcuddur [6]:

Toksoplazmoz (beyin paraziti) parazitlər (toksoplazmoz – sadə və birhüceyrəli mikroorqanizm olan toxoplazmanın törətdiyi yoluxucu xəstəlikdir. Afrika, Cənubi və Latın Amerikasını əhalisi hesabına dünyada çox geniş yayılmışdır. Adı çəkilən ölkələrdə əhalinin yoluxma faizi 30 %, Avropa və Şimali Amerikada isə 25-50 % təşkil edir.) daşıyıcılarını zombi kimi davranan iradəsiz qurbanlara çevirir. Əsas daşıyıcıları – pişiklərdir, lakin istənilən növ istiqanlı heyvan və insanlar da ola bilər. Parazit öz qurbanlarının davranışına təsir göstərir. Yoluxmuş siçanlar pişiklərdən az qorxur və bəzən özləri yem olmaq (deməli, parazit pişiyin bədənində düşdükdə o çoxala bilər) məqsədilə onların toplandığı yerlərə istiqamətlənirlər. İnsanla siçan orqanizmi arasında elə də böyük fərq yoxdur və yeni dərmanlar siçan üzərində əbəs yerə sınaqdan keçirilmir. Belə bir fikir var ki, toksoplazmoz yoluxmuş insanların davranışına təsir etməklə onları riskli hərəkətlərə daha çox meyilləndirir və səmimi edir. Təsəvvür edin ki, bəşəriyyətin yarısından da az bir hissəsini təşkil edən insanlar (məhz bu gün

o qədər toksoplazmoza yoluxmuşdur) özünü saxlama hissini və dərrakəsini itiriblər. Bu, ancaq toksoplazmozun inkişafı nəticəsində baş verəcəkdir. Bu səbəbdən bioloji silahın hazırlanması proqramlarını da unutmayaq. Alimlərin toksoplazmozun yeni “*gondii*” bakteriya növünü işləyib hazırladıkları və bu sahədə şəxsi fəaliyyətlərinin dəhşətli nəticələrə gətirib çıxaracağı onları heç maraqlandırmadığı da (çünki onların toksoplazmoza yoluxma ehtimalı böyükdür) mümkün həqiqətdir.

Neytroksinlər (xüsusilə sinir hüceyrələrinə təsir göstərir. Neytroksinlərə alkoqol, botulotoksin, poneratoksin, tetradotoksin, batraxotoksin, arı zəhərinin komponentləri, əqrəblər, ilanlar və səməndərlər aiddir) – insanın həyat funksiyalarını o dərəcədə ağırlaşdırır ki, hətta həkimlər bu halda ölümü belə təsdiq edirlər. Məsələn, belə neytroksinlərə kirpi balığının zəhərini (az bir miqdarı iflic və letargiya yuxusuna səbəb olur) aid etmək olar. Belə ki, onunla zəhərlənən insan komadan ayıldıqdan sonra çox vaxt yaddaşını itirir və ancaq sadə tapşırıqları (yemək, yatmaq və irəli uzadılmış əllərlə gəzmək və s.) yerinə yetirmək qabiliyyətində olur. Belə bir hadisə “zombi” sözünün vətəni olan Haitidə baş vermişdir. 1962-ci ildə **Klavius Narçiss** adlı insan xəstəxanaya müraciət etmiş və üç gündən sonra həkimlər onun ölümünü rəsmən qeydə almış, cəsədi 20 saata yaxın meyitxananın soyuducusunda saxlandıqdan sonra basdırılmışdı. Təxminən 18 ildən sonra Klavius öz doğma kəndinin kənarında üzə çıxdı. Klavius bəyan edirdi ki, bütün bu müddəti o, zombi idi. 18 il öncə onun dəfnində iştirak etməsinə baxmayaraq, bacısı Klaviusu tanıdı. Kişi hansısa içkini içməyə məcbur edildiyini və bundan sonra həkimlərin onu ölmüş hesab etdiklərini (hətta tibbi şəhadətnamə də var idi) təsdiq edirdi. Lakin Klavius ölməmişdi və zombi qismində hansısa cadugər-bokora (zülmətin qara kahininə) xidmət edirdi. [7]

Zombi-virus – bu, 100% zəmanətli ölümlə (quduzluqla) nəticələnən xəstəlikdir. Virus nəticəsində yaranmış bəzi fiziki pozğunluqlar reallıqda insanları bir neçə saniyədə (15 san) qatılə çevirir. Bu virusun daşıyıcıları təcavüzkar formada infeksiyanı yaymağa, immuniteti olanları isə öldürməyə məcbur edir. Başqa sözlə desək, bu, insanları kütləvi şəkildə qırmaq üçün ideal virus – ideal kütləvi qırğın silahıdır.

Neyrogenez. Ola bilərmə ki, yaşlı insanlarda beyinin yeni sinir hüceyrələri əmələ gəlsin? Görünür ki ola bilər və bu, neyrogenezdir. Burada kök hüceyrələr ölmüş hüceyrələrin regenerasiyası üçün istifadə edilir (zədələnmiş orqana kök hüceyrə yeridildikdə orqan funksiyasını tam bərpa edir). Bu səbəbdən, zombioloqların (əgər onlar mövcuddursa) maraqları kök hüceyrələrin köməyi ilə ölü bədəndə beyinin bərpa edilməsinə yönələcəkdir.

Beyin ölümü (kliniki ölüm və ya bütün beyin funksiyalarının bərpaolunmaz itkisi) – insanda baş verə biləcək ən xoşagəlməz haldır. Alimlər orqanları ək -

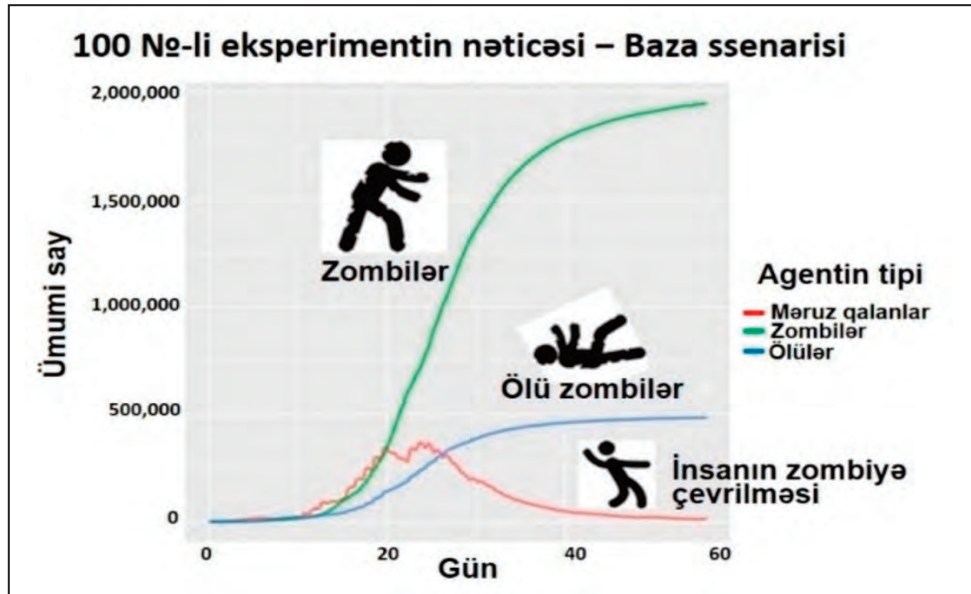
MARAQ DÜNYAMIZ

məyi artıq öyrəniblər. Əgər beyin qısa vaxtda oksigensiz qalırsa, sinir birləşməsini bərpa etmək mümkün olmur. Lakin müasir elmin nailiyyətləri alimlərə beyini canlandırmağa imkan verir və nəticədə yüksək sinir fəaliyyətlərindən məhrum olmuş canlı məxluq “alına bilir”. Biz məhz bunu əsl zombi – dirilmiş meyit adlandırma bilərik.

Nanobotlar (nanotexnologiyalardan istifadə edilən nəzəri mikroskopik robotdur (nanorobot) – alimlər tərəfindən insanı hirsləndirmək üçün hazırlanmış texnologiyadır. Bu mikroskopik robotlar praktiki olaraq hər şeyi qurmaq və məhv etmək qabiliyyətindədir. Yəqin ki, alimlər gələcəkdə onları insan beyninə daxil etməklə mexaniki parazitə itaətkar əsirinə çevirəcəklər.

Yaxın gələcəkdə nanovirusların meydana gəlməsi, beyində çoxalması və sinir hüceyrələri arasında itirilmiş əlaqəni bərpa etmək, o cümlədən zehnimizi proqramlaşdırmaq qabiliyyətinə malik olacaqdır. Alimlər artıq virusa silikon çipi (elektron hesablama sistemləri yaratmaq üçün istifadə olunan elektron modul, yaxud mikrosxem) yerləşdirməklə bir hüceyrədən ibarət nanokiborq yaradıblar. Belə virus, sahibinin ölümündən sonra bir ay müddətində qala bilir. Hesab edək ki, insan beyninə onun ölümündən sonra fəaliyyət göstərə biləcək nanobotlar daxil edilmişdir. Onlar sinir əlaqələrini yenidən proqramlaşdırma və bədəni çürüyənə qədər hərəkət etməyə məcbur edə bilər. Alınan nəticə isə daha qorxuncdur – bundan sonra nanobotlar yeni sahibinə keçməklə “canlı ölümlər” sırasına yeni iştirakçını əlavə edəcəklər.

Araqon milli laboratoriyasının alimləri zombinin Çikaqo üzrə yayılma modelini yaradıblar. Laboratoriya layihə üzərində işə “*Hellouin*” (1978-ci ildə istehsal olunmuş ABŞ filmidir) və “*Yeriyən ölümlər*” serialından ilham alaraq bir il

əvvəl başlamışdır. [8]

“*Chicago Tribune*” yazır ki, başlanğıcda real yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının analizi üçün yaradılmış bu laboratoriyanın alimləri “**ChiSIM**” sisteminin köməyi ilə uydurulmuş ssenarini yenidən yaratdılar. İlk əvvəl onlar, bir neçə gün, həftə və il ərzində insanların bütün şəhər boyu necə yerdəyişməsinə təhlil etdilər. Modeldə iki milyonluq yerdə onların hərəkəti və qarşılıqlı fəaliyyətləri qeydə alındı. Sonradan onlar bir neçə zombini təsadüfi formada şəhər üzrə bölüşdürdülər. Komanda iki parametri əlavə etdi: zombi ilə qarşılaşan zaman insanın dişlənmə ehtimalı və onun zombini öldürmə ehtimalı. “**ChiSIM**” modelində yoluxmanın gizli dövrü iki gün davam edir və dişlənmiş insan yalnız bundan sonra zombiyə dönür. Modelləşdirmə “canlı ölümlər”in bütün Çıkaqonu zəbt etməsi üçün iki ayın kifayət etdiyini göstərdi. Bu müddət ərzində iki milyonluq şəhərin əhalisi (bu, şəhərin demək olar ki, bütün əhalisidir) zombiyə çevriləcəkdi. Laboratoriyanın əməkdaşı **Çak Makalın** iddiasına görə, hadisələrin belə inkişafı nəticəsində Çıkaqoda zombilərin əlində olmayan rayon qalmaqaldır.

Buna baxmayaraq, alimlər bu ssenaridə “canlı ölümlər”in hücumlarına qarşı bəşəriyyətin dayana biləcəyi bir neçə səbəb tapdılar. Şəhərin bir neçə hissəsində yaxşı müdafiə və hücum taktikası hesabına zombiləri ləngitmək və hətta dayandırmaq mümkün oldu.

Çak Makalın fikrincə, zombi-apokalipsis modeli gələcəkdə yoluxucu xəstəliklərlə mübarizədə yardım edə bilər. O qeyd edib ki, “... *modelləşdirmə xəstəliyinin yayılmasında hansı yerlərin və hansı yaş qruplarının vacib rol oynamağına imkan verəcəkdir*”. “**ChiSIM**” sistemi qripin, o cümlədən “**Ebola**”nın yayılma mexanizmlərinin öyrənilməsi üçün artıq uyğunlaşdırılmışdır. Tezliklə onlara “**Zika**” kimi virus da əlavə ediləcəkdir.

Lester universitetinin əməkdaşı **Ceyms Mur** və onun həmkarları bəşəriyyəti tamamilə məhv etmək və ya özü-özlüyündə öləcəyi səviyyəyə qədər insanları azaltmaq üçün belə epidemiyaya nə qədər vaxt lazım olacağını hesablamağa qərar verdilər. [9]

“*Journal of Physics Special Topics*”-də dərc olunmuş məqalədə qeyd edilir: “*Zombi-apokalipsisin sürətli inkişafı iki əsas parametrdən: birincisi, zombiylə təmasda olduqdan sonra “zombiləşmə” prosesinin hansı ehtimalla və necə getməsindən; ikincisi isə, “canlı ölümlər”in həyat davamiyyətindən asılıdır. Alimlər, onu bəşəriyyət tarixində ən qorxunc epidemiyaya bazasında modelləşdirərək – “bizim eramın XIV əsrində orta əsr Avropasında taun işartıları” ssenarisini fikirləşdilər*”.

Tədqiqatçıların ssenarisi üzrə zombinin dişləməsi zamanı ehtimalla görə, 90% yoluxma baş verə, “individlər”in (müstəqil surətdə yaşayan orqanizm) özləri isə susuzluğa və aclığa davam gətirməyərək təxminən 20 gün yaşaya bilər.

MARAQ DÜNYAMIZ

Alimlərin hesablamaları göstərdi ki, kifayət qədər sıx yaşayış məkanlarında bir insanın yoluxmasından təxminən 20 gün sonra genişmiqyaslı epidemiya vüsət ala bilər. Fiziklərin fikrincə, insanlar “zombi-apokalipsis”lər tərəfindən zəbt edilmiş rayonlardan qaçsalar belə, yenə yoluxmaya məruz qalacaqdır. Yoluxmadan 100 gün sonra Yer kürəsində təxminən 273 insan (Yer üzərində insanların ümumi sayı real göstəricilərə əsasən, 7,5 milyard götürülmüşdür) və “canlı ölü”lər qalacaqdır.

Britaniya fiziklərinin fikrincə, sağ qalanların sayı, sivilizasiyanın “yenidən başlaması” və planetin təkrar müstəmləkələşdirilməsi üçün lazım olandan aşağı səviyyədə olacaq. Yəni əgər “zombi epidemiyası” 100 gündən daha çox davam edərsə, bu, insan nəslinin kəsilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Qeyd edək ki, Ottava universitetinin riyaziyyat və statistika departamenti alimlərinin fikrincə, zombi-epidemiya bütün dünyaya yayılacaqdır. Onun yayılmasının qarşısını almaq üçün dünya iqtisadiyyatını məhv etmək lazım gələcəkdir. **Robert Smit** iddia edir ki, “... əgər zombi-virus realdırsa, epidemiya – yalnız iki günün işidir”.

“**Foreign Policy**” qeyd edir ki, “...təcavüzkar yoluxmaya ən sadə və ən təsirli cavab, bir-birindən şəhərləri və bütöv ölkələri ayıran sərt karantin, KİV üzərində nəzarət və vətəndaşların həyatına ciddi məhdudiyatların tətbiqi olacaqdır. Hansısa insanlar bir anda karantinə müqavimət göstərməyə başlayacaqlar. Bu halda hökumət qiyamları güclə yatırtmalıdırmi? Ola bilər. Çünki bu, epidemiyanın dayandırılmasının yeganə üsuludur”.

“**Foreign Policy**”-in jurnalisti **Reyd Stendiş** bildirir ki, ölkələr arasında ticarət bitdikdən sonra sakinlər müxtəlif dərəcəli zəruri malların qəhətliyini hiss etməyə başlaycaqlar.

R.Smit sözünə davam edir: “Mütləq deyildir ki, sizi məhz zombi öldürsün. Bu, çirkli su, pis qidalanma, bəzən isə digər insanlar vasitəsilə də ola bilər. Bundan başqa, qida çatışmazlığı qarışdırmaqlara gətirib çıxaracaq ki, bu da zombi kimi eyni qatildir”.

Hansı ölkələrdə insanların daha çox sağqalma şansına diqqət yetirək. Kornel universiteti fizika fakültəsinin aspirantı **Mett Birbaum** iddia edir ki, “... ölkənin zombi hücumlarına müqaviməti əhəlinin sayı və infrastrukturun dayanıqlığından asılı olacaqdır”. Daha əvvəl o və onun həmkarı **Aleks Alemi** ABŞ üzrə zombi-epidemiyanın “təqlid” xəritəsini təqdim etmişdi. Alimlər müəyyən etdilər ki, ABŞ ərazisinin “canlı ölü”lər tərəfindən zəbt edilməsi üçün cəmi 28 gün lazım olacaqdır.

Bu modelə görə, böyük əhali sıxlığı ilə fərqlənən Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya (Misir, İran, Nigeriya) uzun müddət davam gətirə bilməyəcəkdir. Birbaumun sözlərinə görə, Sibir və Uzaq Şərq əhalisinin sağqalma şansları daha çox olacaqdır. Ancaq alimlər hesab edirlər ki, ortaya qoyulmuş bütün amillər dünyanı

zombi zəbtlərindən xilas etməyəcək.

Müəllifdən: “... *Bütün bunlar, əlbəttə, elmi əsası olmayan, lakin əlamətlərdə özünü büruzə verən fərziyələrdir. Təəssüflər olsun ki, tibbi infrastrukturda hələlik müxtəlif xəstəlik şərtlərini nəzarət altında saxlamağa müvəffəq olunmamışdır. Lakin bizim düşündüyümüz zombi, pop-mədəniyyətdə üstün olmaqda və bəşəriyyətin kütləvi qorxularıyla rezonans yaratmaqda davam edir*”.

ƏDƏBİYYAT

1. Zombi. <https://az.wikipedia.org>
2. Зомби-апокалипсис: Голливудский миф или возможный сценарий? <http://geo-politica.info>
3. Crawford, Jamie. Pentagon document lays out battle plan against zombies, May 16, 2014 // <http://edition.cnn.com>
4. New Army Field Manual Trains Soldiers For Zombie Apocalypse, June 30, 2013 // <http://www.duffelblog.com>
5. Армия США готовится к зомби-апокалипсису. <https://russian.rt.com>
6. Пять научно обоснованных причин, почему стоит бояться зомби-апокалипсиса. <http://www.maximonline.ru>
7. Самый знаменитый зомби. <http://on-planet.ru>
8. Американские учёные смоделировали зомби-апокалипсис в Чикаго. <http://mel.fm>
9. Ученые установили сроки исчезновения человечества из-за эпидемии зомби. <https://www.pravda.ru>

РЕЗЮМЕ

ПРОГРАММА США ПО БОРЬБЕ С ЗОМБИ-АПОКАЛИПСИС Г.МАНСИМЗАДЕ

В статье рассматривается один из американских стратегических методов ведения военных действий – зомби-апокалипсис, поскольку в США уже существует программа борьбы с зомби разных видов.

SUMMARY

US ZOMBIA-APOCALIPPS FIGHTING PROGRAM G.MANSIMZADEH

In the article one of the American strategic methods of conducting military operations is considered – a zombie apocalypse, In the US there is already a program to combat zombies of different types.

MƏLUMAT

ELMİ MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (97, 98, 2003, 2007) Azərbaycan dilində, Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində nəticə (резюме, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat götürülən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkənc mötərizənin içərisində verilməlidir. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. [1.119]

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap edilədiyi şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərilməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini tapmalıdır. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokoluyla çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, toxunulan məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

NÜMUNƏ:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976
2. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005

Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 30 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

Məqalənin əvvəlində aşağıdakılar göstərilməlidir:

- məqalənin sərlövhəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e-mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə – Azərbaycan, rus, ingilis).

Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

Lisənziya: № 002559
Yığılmağa verilmişdir: 10.07.2017
Çapa imzalanmışdır: 20.08.2017
Şərti çap vərəqi: 9,8
Fiziki çap vərəqi: 7+0,125
Kağız formatı: 70×108 1/16
İndeksi: 0317
Tirajı: 4315
Sifariş: 347

Jurnal
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Nazirliyi
“Hərbi nəşriyyat”ında
ofset üsulu ilə
çap edilib.
Lisənziya: № 022042
Verilmə tarixi: 04.06.1999

Nömrəyə cavabdeh: *Səfər MAHMUDZADƏ*
Korrektor: *Minaxanım ƏKRƏMQIZI*

“SARPER” RADAR SİSTEMİ

“Sarper”, “Aselsan” şirkətinin son illərdə istehsal etdiyi ən güclü, hər cür hava şəraitində, hətta hərəkətdə belə olan hədəfləri təsbit etmək üçün təyin edilən radar sistemidir. “Sarper” radar sisteminin taktiki-texniki xüsusiyyətləri: bölgənin kəmərvəri xətti görüntülərini almaq üçün SAR Stripmap imkanı; yüksək keyfiyyətli nöqtəvari aydınlatma görüntüyəratma sistemi olan SAR Spotlight imkanı; hərəkətdə olan hədəflərin təsbiti üçün GMTİ imkanları; İSAR imkanı; su hövzələrini arama imkanı; havada olan təyyarə və PUA-lara qoşulma, rabitə əlaqəsi qurma, hərbi sahədə kəşfiyyat və müşahidə, mülki sahədə isə təbii fəlakətlərdən sonra dəyən ziyanın təsbit edilməsi və böhrandan sonrakı işlərin idarəedilməsi, həmçinin şəhərsalma fəaliyyətlərinin planlaşdırma və xəritəçilik işlərdə və s. istifadə üçün hazırlanmışdır.

HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

DAŞINAN MANEƏYARADAN VƏ SUSDURMA SİSTEMİ MİLKED-4T

Daşınan maneəyaradan və susdurma sistemi MİLKED-4T əməliyyat sahəsində mobil taktik rabitənin elektronik dəstək sistemlərinin əhatə dairəsindən kənar və rabitə yaratma mümkün olmayan hallarda şəxsi heyət tərəfindən uğurla tətbiq edilə bilən bir sistemdir. MİLKED-4 T-nin xüsusi maneə yaratma alqoritmi və siqnaltutma imkanlarıyla bərabər hədəflərin istiqamətini təyin etmə imkanları da var. O, xüsusi dizayna malik anten qurğuları ilə quru qoşun birliklərinin fərqli bölgələrdə keçirdikləri kəşfiyyat əməliyyatlarını təmin etmək üzrə hazırlanmış bir sistemdir.

Taktiki-texniki xüsusiyyətləri: milli alqoritm; təqib; daşıma rahatlığı; sabit və mobil istifadə; fərqli anten formalarından istifadə imkanları; kabelli-kabelsiz rabitə sistemlərinə qoşulmaqla işləmə imkanları; rəqəmsal xəritə üzərində informasiya göstərmə imkanı; kanal siyahısını yoxlama imkanı; AM, FM, LSB, USB, ISB, CW I/Q tipli siqnallar üçün demodulyasiya xüsusiyyəti; cihzdaxili testkeçirmə imkanı.

MİLLİ QƏHRƏMANLARIMIZ

İsgəndər Söhrab oğlu AZNAUROV
16.08.1956-18.04.1993

İsgəndər Söhrab oğlu Aznaurov 1956-cı il avqust ayının 16-da Özbəkistan respublikası Buxara vilayətinin Qala-Asiya kəndində dünyaya gəlmişdir. 1973-cü ildə orta təhsilini başa vuraraq əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Hərbi xidmət borcunu yerinə yetirdikdən sonra Daşkənd İrriqasiya İnstitutunda ali təhsil almışdır. 1990-cı ildə ailəsi ilə birlikdə Azərbaycana – Şəmkir rayonunun Kür qəsəbəsinə köçmüş və burada cihazqayırma zavodunda çalışmağa başlamışdır.

Erməni işğalçılarının torpaqlarımıza basqını İsgəndərin qəlbini qəzəb və intiqam hissi ilə coşdurdu. 1992-ci il aprel ayının 21-də könüllü olaraq Milli Ordu sıralarına yazılır. Onu “N” sayılı hərbi hissənin artilleriya üzrə komandir müavini təyin edirlər.

Baş leytenant İsgəndər Aznaurov Başkəndin erməni işğalçılarından təmizlənməsində yaxından iştirak etmiş, Mutudərə, Ərdağı, Kaftarqaya-sı, Ləzgidaşı əməliyyatlarında neçə-neçə düşmən texnikasını və canlı qüvvəsini məhv etmişdir.

1993-cü il aprel ayının 18-də igid zabit növbəti döyüş zamanı qəhrəmancasına həlak olur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 yanvar 1995-ci il tarixli 262 sayılı Fərmanı ilə baş leytenant Aznaurov İsgəndər Söhrab oğlu ölmündən sonra “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” adına layiq görülmüşdür.

Evli idi, üç qızı yadigar qalıb.

İ. Aznaurov Bakı şəhərində, Şəhidlər xiyabanında dəfn edilmişdir.

Şıx bəlgəsində vaxtilə müdafiəsində durduğu strateji yüksəkliklərdən biri hazırda “İsgəndər qalası” adı ilə tanınır. Kür qəsəbəsindəki 1 sayılı tam orta məktəb Qəhrəmanın adını daşıyır. Məktəbin önündə İ. Aznaurovun büstü qoyulmuş, 2 sayılı orta məktəbdə isə onun şərəfinə “Xatirə guşəsi” yaradılmışdır.

“HƏRBİ BİLİK”
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI
İKİ AYDA BİR DƏFƏ ÇIXIR

Ünvanımız: “Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi 13, tel: 404-18-35
e-mail: herbibilik@mail.ru.

LEOPARD-2 MBT REVOLUTION

Almaniyanın Rheinmetall şirkəti əsas döyüş tanklarının təkmilləşdirilməsinin yeni konsepsiyasını – “MVT Revolution” hazırlamışdır. 2011-ci ildə isə adıçəkilən şirkət İDEX-2011 sərgisində “Leopard-2” tankının bu standart üzrə təkmilləşdirilmiş variantını təqdim etdi. Şirkət tankın əsas çəkisini cüzi artırmaqla onun müdafiəsini və kəşfiyyat sistemini gücləndirməyi hədəf götürmüşdür. Tankda olan lazımi blokların optimallaşdırılması sayəsində onun konturlarındakı dəyişikliklər minimuma endirilmişdir. “MVT Revolution” standartı üzrə təkmilləşdirilmiş “Leopard-2” döyüş tankının taktiki-texniki xüsusiyyətləri: müdafiəsi – TƏRQ-7-də daxil olmaqla bütün mina, müasir təhdidlər və ƏPQ-dən qorunma; tank qülləsinin rəqəmsal baza sistemi: şəbəkəyə, sistemaltı qurğu və komponentlərə qoşulmaq üçün tam uyğunlaşdırılmışdır; atəşi idarəetmə sistemi, xüsusilə tank hərəkətdə olarkən ilk mərmii ilə hədəfi vurma ehtimalının artması; komandirin yeni periskopu – gecə vaxtı atəşaçma və müşahidə aparmaq imkanları; ətraf aləmdən xəbərdarolma: ətraf aləmin gecə-gündüz müşahidəsi, avtomatik siqnalizasiya və hədəfi təqibetmə imkanı, komandir əyləci, yəni böhranlı anlarda komandirin tankı saxlama imkanı, döyüş sursatı – dünyada ilk olaraq, temperaturdan asılı olmayan kumulyativ tank mərmisi və son nəsildən olan proqramlaşdırılma imkanlarına malik fuqas döyüş sursatı; iqlim-nəzarət sistemi: yüksək imkanları olan kondisioner, havalandırma sistemi və döyüş dəstinin istidən izolə edilməsi; yardımçı güc qurğusu – 17 kVt gücə malik qurğu və maşının enerji balansını optimallaşdırma sistemi; xarici ikitərəfli rabitə sistemi-ekipaja tankdan kənarada olan insanlarla əlaqə saxlamağa imkan verir, nəzarət sistemimaşın və siahlanma sisteminin tam nəzarətini, maddi-texniki məlumatların toplanılmasını, maddi-texniki informasiya və hesablama mərkəzi ilə rabitəni təmin edir.